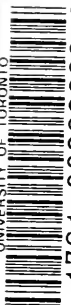

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00296399 9

Religionsgeschichtliche Versuche
und Vorarbeiten
Bd.9,Heft 3(1911)

BL
25
R37
Bd.9
Heft.3

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Addiction research
Foundation Library

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und Richard Wünsch

herausgegeben von

Richard Wünsch und Ludwig Deubner

in Königsberg i. Pr.

IX. Band 3. Heft

De nuditate sacra sacrisque vinculis

scripsit

Josephus Heckenbach.

Gießen 1911

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Für Amerika: G. E. STECHERT & Co., 151—155 West 25th St., NEW YORK

I. Band

ATTIS. Seine Mythen und sein Kult

1902 232 S

von Hugo Hending

N 5.

L
a
c
e
t
e
s
t
i
e
c
o
r
à
p
e
r
e
l
i
e
t

II. Band
1. Heft

IV
19
G
d

II. Band
2. Heft

19
V
V
Z
s
i
s
c
E
e
d

II. Band
3. Heft

1
I
s
I
s
e
l
?
I
l
c

II. Band
4. Heft

De extispicio capita tria

scripsit Georgius Blecher

accedit de Babyloniorum extispicio Caroli Bezold supplementum

1905

82 Seiten

N 28

Der Verf. hat sich die Aufgabe gestellt, die Eingeweideschau der Griechen und Römer in ihrem geschichtlichen Zusammenhang zu erklären. Im *ersten* Kapitel werden die Zeugnisse der Alten über die Ausübung des Extispiciums zusammengestellt. Das *zweite* Kapitel bringt die Ansichten der Antike über Wesen u. Wert der Eingeweideschau. Die eigenen Anschauungen des Verf. entspringen den Untersuchungen des *dritten* Kapitels. Babylonische, griechische, römische Extispicium sind in ihrer Entstehung unabhängig voneinander, die Eingeweideschau ist ein Völkergedanke. Hier im dritten Kapitel sind auch die antiken Darstellungen der Leberschau gesammelt, die in Abbildungen beigegeben werden. „Einige Bemerkungen zur babylonischen Leberschau“ von C. Bezold machen den Schluß.

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben

von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**
in Königsberg i. Pr.

Neunter Band
1910—1911

Gießen 1911

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Inhaltsverzeichnis des neunten Bandes

Wächter, Theodor: Reinheitsvorschriften im griechischen Kult (1. Heft).

Kircher, Karl: Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum (2. Heft).

Heckenbach, Josephus: De nuditate sacra sacrisque vinculis (3. Heft).

De nuditate sacra sacrisque vinculis

scripsit

Josephus Heckenbach

Gießen 1911

Verlag von Alfred Töpelmann (vormals J. Ricker)

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

begründet von

Albrecht Dieterich und **Richard Wünsch**

herausgegeben von

Richard Wünsch und **Ludwig Deubner**

in Königsberg i. Pr.

IX. Band 3. Heft

Kapitel I und II wurden als Dissertation von Münster 1910 unter dem
Titel *De nuditate sacra capita duo* veröffentlicht.

Prooemium

In Graecorum Romanorum ritibus sacris saepe ad religionem videtur pertinere, ut personae actiones sacras peragentes corpore nudo fungantur munere divino. Quibus in caerimoniis nuditas, quae longe ab huius aetatis humanitate abhorret, nihil turpe atque impudicum in se habebat. Sed veteres cum deos ea ratione venerarentur, ut rituum praescriptorum seriem accuratissime exsequerentur (v. Fustel de Coulanges *La cité antique, übers. von P. Weise, Berlin 1907, 198*), quorum vel minimo neglecto actiones sacras inritas fieri putabant, nuditatis etiam religionem ex antiquissimis temporibus velut sacram tanta tenacitate retinebant, ut ne tum quidem ab ea superstitione desisterent, cum plane fere eruditi eius moris vetustissimi primordiorum obliti essent. Qua ratione facile fieri potest, ut sub nuditatis in rebus sacris religione, ut saepe accidit, nihil aliud intelligamus, nisi temporum incultorum memoriam¹.

Nuditas autem sacra, qua ex origine orta sit quoque modo eam significationem, quam in rebus sacris ei adscriperunt antiqui, adepta sit, optime cognoscimus ex populorum ferorum et barbarorum moribus, apud quos haud raro consuetudines videmus antiquarum simillimas.

Nam gentibus incultis primo pudorem atque pudicitiam, tum vestium tegumenta innotuisse, praecipue si caeli favore

¹ C. Weinhold *Zur Geschichte des heidnischen Ritus, Abh. d. Berl. Ak. 1896, 1*, qui nuditatis omnium fere gentium exempla contulit.

corpora a frigore tueri non cogerentur, nationum rudissimarum vitae consuetudine discimus¹.

Deinde autem homines partes verecundiores subligaculo quodam tegere coeperunt, sive quod ornandi causa vestibus utebantur (Müller *Nacktheit und Entblössung* 3sq.), sive, ut ait Große (*Anf. d. Kunst* 96), *die primitive Schamhülle ein sexuales Reizmittel war, weil man durch sie, während sonst der Körper nackt war, auf die Schamteile besonders aufmerksam geworden war.*

Alio autem modo E. Fehrle *Kultische Keuschheit im Altertum, Rel. gesch. Vers. Vorarb.* VI (Gießen 1910) 38 adnot. 4 auctorem H. Ellis *Geschlechtstrieb u. Schamgefühl, übers. v. Kötscher*, Lpzg. 1900, 58 secutus, principia vestitus ab ea origine ducit, quod homines superstitiosi genitalia a mala effascinatione tueri putabant.

Itaque pudenda velare cum gentes eruditiores consuevissent, eas partes denudare pudebat² et naturam abscondere decorum esse putabatur³.

Quo pudore factum est, ut partium denudatio praecipue alterius sexus crimini daretur et earum ostentatione iniuriam inferri putarent. Qua de causa, ne genitalium aspectu numen offendat, virgo nuda adorans in Nicosthenis vase depicta (*Wiener Vorlegeblätter* 1890/1, tab. II) eam partem manu obtegit, *weil das Zeigen der Scham die Gottheit beleidigt*⁴.

¹ Waitz-Gerland *Anthropologie der Naturvölker* VI 735—738; E. Große *Anfänge der Kunst*, Frbrg. i. Br. 1894, 93. Huius status primitivi vestigia Homeri carmina praebere videntur. In Telemachia enim Polycasta Telemachum (Od. III 364), Helena Ulixem (Od. IV 252) lavisse narratur, quo officio aliis locis ancillae fungi solitae erant, *denen gegenüber das Schamgefühl weit geringer war als gegenüber freien Frauen* (W. A. Müller *Nacktheit und Entblössung in der oriental. u. älteren griech. Kunst*, diss. München 1905, 74, qui locos eo spectantes collegit).

² Cf. Müller *Nackth. u. Entbl.* 74; Herodot. I 10; Plato rep. V 3, 452C; Xenoph. Agesilaos I 20 = Hellenic. III 4, 19; v. etiam Große *Anf. d. K.* 93.

³ Cf. Müller l. c. p. 73. Itaque Graeci in ludis gymnasticis primo partes subligaculo tegere solebant, Thuc. I 6; II. XXIII 683; Od. XVIII 67. Ulixes in procorum nece *γυμνώθη χάριτων* (Od. XXIII 1), sed ut scholiasta adnotavit, habet *τὰ σκέπτοια τὰ ἀραγναία*, quod etiam cognoscitur ex v. 486sq. Cf. etiam Marx, Rh. Mus. XLII 251.

⁴ Cf. Fehrle *Kult. Keuschheit* 38 adnot. 4, qui de eo gestu verba

Ad eandem opinionem redire videtur vis averrunca, quam cum nuditati tum gestui obsceno adscripserunt homines superstitiosi¹. Quam velut nuditatis sacrae significationem propriam defenderunt R. Heim, *Incantamenta magica*, *Jahrb. f. Philologie Suppl.* XIX (1891) 507; W. Crooke *An introduction to the popular religion and folklore of Northern India*, Allahabad 1894, 40. De ea re recte videtur iudicavisse C. Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 4.

Cum autem gentes cultu inferiores ita adultae essent, ut corpora vestibus amicirent, tamen sacris divinis interesse solebant vestimentis tantum depositis. Nam cum hominum simplicium mentes rebus novis et nuper inventis suspicione non modo, sed etiam metu impleantur², etiam vestimenta a rebus sacris removebant, ne qua ratione deorum iram incitarent. Huc accedit, quod vestibus impuritatem quandam inesse putarent, quam ut mundi ad deorum fana accederent, solvere fas erat.

Quam ob rem homines, antequam officium sacrum subirent, ut ab omni piaculo liberi essent, corpus lustrare debebant³. Quod eo efficere posse putabant, ut vestes, quas actionibus sordidis aut daemonum malis artibus⁴ pollutas esse credebant, una cum immunditate exuerent (Oldenberg *Religion des Veda*, Berlin 1894, 494). Quantam ei purificationi vim inesse crediderint, optime docemur usu gentis ferae, de quo refert Fehrle

fecit. Conferas etiam Iudaeorum morem II. Mosis 20. 6; II. Mosis 28. 42; III. Mosis 6. 3; Müller *Nacktheit* 40. Apud Romanos putabatur esse flagitii principium nudare inter cives corpora, Cic. Tusc. IV 33; Plut. Rom. 33. Sed de ea religione infra fusius explicabimus.

¹ Cf. quae affert ex Germanorum et aliarum gentium superstitione exempla Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 10, 35, 43, 45.

² J. G. Frazer *Le rambeau d'or*, traduit par R. Stiebel et J. Toutain T. I Paris 1903, 274sq.

³ Cf. J. Lomeier, De veterum gentilium lustrationibus, Ultraiect. 1681; E. Rohde *Psyche*³ 1903 v. index s. v. *Kathartik*; Boetticher *Tektonik der Hellenen* II, Potsdam 1849, 48sq. 55sq.; Hermann-Stark *Gottesdienstl. Altert.*² 1858 p. 133; L. Schmidt *Ethik der alten Griechen*, Berlin 1882, I 118sq.

⁴ G. Anrich *Das antike Mysterienwesen*, Göttingen 1894, 15; W. Wundt *Völkerpsychologie* II² Lpzg. 1906, 318sq.; Th. Wächter *Reinheitsvorschriften im griech. Kult, Rel. gesch. Vers. Vorarb.* IX 1 (Gießen 1910) 2sq.

Kult. Keuschheit 37 auctore Rascher *Die Sulka, ein Beitrag zur Ethnographie von Neu-Pommern, Archiv für Anthropologie* N. F. I (1904) 211. Viri concubitu maculati (cf. Fehrle l. s. p. 25 sqq.) publice in mari purificantur, qua in caerimonia vestes, quas in actione immunda in corpore habuerant, abicere fas est. Lustratione autem peracta novo tegumento teguntur (cf. H. Oldenberg *Religion des Veda*, Berlin 1894, 398). In symbolis porro Pythagoreis iubetur εἰς ἕρῶν εἰσιέναι καθαρὸν ἱμάτιον ἔχοντα καὶ ἐν ᾧ μὴ ἔγκεικοίμηται τις, Iambl. vita Pythagorica 111 (ed. Nauck), quod Boehmius (De symbolis Pythagoreis, diss. Berol. 1905) 9 eo refert, „quod homines superstitiosi putabant dormientes maxime incursionibus daemonum nocturnorum obnoxios esse eorumque vi immunda pollui“, v. Fehrle l. c. p. 27. Similiter apud Iudaeos, si quis ex captivis concubinam in domum suam duceret aut ei nubere vellet, καὶ ξυρήσεις τὴν κεφαλὴν αὐτῆς καὶ περιουχιεῖς αὐτήν. Καὶ περιελεῖς τὰ ἱμάτια τῆς ἀγμάλωσεως ἀπ' αὐτῆς, quod praescriptum ad lustrationem spectare F. Schwally *Semitische Kriegsaltertümer*, Lpzg. 1901, 107 docuit. Conferas etiam Nowack *Handkommentar zum alten Testament* I³ p. 79.

Arabes porro antequam ad deorum sacra adirent, vestes mutare solebant, ne quid sordis inferrent, aut nudo corpore accedebant (F. Wellhausen *Skizzen u. Vorarbeiten*, Berlin 1887, III 106). Itaque cum vestibus exutis corporis immunditia evitari posse putaretur, nuditas postea in lustrationis ritibus habebatur, ut Weinhold *Gesch. heidn. Rät.* 5 de nuditate sacra iudicavit: *Eigentlich musste der ganze Mensch sich der vom Verkehr mit dem Irdischen befleckten Hüllen vor dem Göttlichen entledigen. Der nackte Mensch versetzt sich in den Zustand des noch nicht bekleideten, von dem Leben noch nicht befleckten Kindes.* Sed in ea re audacius processit, cum dicat: *Er nähert sich andererseits den göttlichen Wesen, besonders der unteren Stufe, welche eine Vermittlung zwischen Erde und Himmel bilden und mit den vom Leibe getrennten Seelen zusammenhängen.*

Deinde ut in rebus sacris vestibus vacare fas esse putarent, multum valebat ea superstitio, quod in vestimentis vinculorum quaedam impedimenta inesse suspicabantur homines superstitiosi, quorum maxime timebant nodorum vim nocentem.

Omnes enim fere gentes primitivae nodorum nexibus tribuere solent omen infaustum¹. Qua opinione facile fieri potuit, ut nodorum implicationibus daemones vinciri crederent, quorum malis artibus actionis sacrae vis magica frangeretur². Ea in re vel ad eam superstitionem accedebant, ut non solum corporis vincula solvenda esse existimarent, sed etiam res sacras corpore plane nudo agerent³.

Sed etiam alia superstitione nuditas in rebus sacris conservata esse videtur, quae apud gentes incultas *tabu* vocatur. Homines enim profani timebant, ne vestes ipsae, si rebus sacris attingerentur, sacrae eaque re sibi inutiles fierent⁴.

Qua ratione factum esse videtur, ut homines ad cultiorem vitae usum progressi, cum primitivae aetatis memoria evanuisset, nuditati tribuerent significationem quandam religiosam, eamque ad ritum sacrum pertinere putarent⁵.

Quoniam explicavimus, qua ratione nuditas sacra vim quandam adepta sit lustrantem, restat, ut animum attendamus ad aliam significationem, quae ei subesse videtur nonnullis in caerimoniis sacris.

Homines enim moribus inconditi, quamquam eorum mentes adultiores erant, tamen ad priorem morum statum revertentur in rebus Venereis. Pudorem enim et corporis amictum abicere solebant, *wenn Menschen zum Geschlechtsverkehr einander gegenübertreten* (Müller *Nacktheit* 6. 56), quod genus vernacula lingua *erotische Nacktheit* vocamus (Müller l. c. p. 6). Quid populi cultu atque humanitate inferiores de ea re cogitaverint, simulacris eorum primitivis, quae quidem ad nostram

¹ J. G. Frazer *Le rameau d'or* I 319sqq.

² Rieß, s. v. *Aberglaube* apud Pauly-Wissowa I 25; Wächter *Reinheitsvorschriften* 24 adn. 4.

³ W. Kroll *Antiker Aberglaube, Sammlung. gemeinverständlicher wissenschaftl. Vorträge v. Virchow-Holtzendorff* 1897, 20sqq.

⁴ v. Robertson Smith *Die Religion der Semiten*, übers. v. Stübe, Frbg. i. B. 1899, 432sqq.; Oldenberg *Religion des Veda* 407; K. Marti *Gesch. d. israelit. Rel.*, Straßb. 1907, 38sq.; J. Lippert *Christentum, Volksglaube u. Volksbrauch*, Berlin 1882, 12; Frazer *Le rameau d'or* I 271sqq.; W. Kroll *Arch. f. Rel.-Wiss.* VIII (1905) *Beiheft* 45sqq.; Wundt *Völkerpsychologie* II² 300sqq.; Wächter *Reinheitsvorschriften* 3.

⁵ Weinhold *Gesch. heidn. Ritus* 1.

aetatem pervenerunt, docemur. Antiquissimis enim temporibus apud gentes orientales paelices et ancillae, quae praecipue usui Venereo serviebant, cum aliae feminae vestibus amictae essent, nudae depinguntur, cuius rei exempla attulit Müller l. c. p. 24sq. Cum autem homines simplices deorum imagines sui ipsorum exemplo facerent, ea dea, quae apud Babylonios Ischtar, apud Phoenices Astarte appellata rebus Venereis praeerat¹, aliaeque eius similes nudae vulgari opinione erant². Quarum similes figurae e Graecorum sepulcris vetustissimis erutae sunt, quae viro defuncto additae erant, ut etiam post mortem muliebris amoris frueretur deliciis. Quas amoris usui dedicatas esse homines simplices rudi arte sic designare studebant, ut effigies nudas vulva nimia exornarent³. Qua de causa nonnunquam generationis et fecunditatis deae⁴ habitae sunt⁵. Quamquam de eis simulacris clare et perspicue discernere non possumus, tamen illud in eis iudicandis magni momenti esse videtur, quod pleraque in virorum sepulcris inventa sunt⁶. Ad earum figurarum nuditatem adnecti potest, quod in rebus funebribus mulieres nudo corpore exequiis intererant. Cuius habitus originem cum homines dedicerent, nuditas luctus funebris propria esse putabatur⁷.

Cum autem cum rebus amatoriis et generatione artissima cognatione actiones magicae ad terrae fertilitatem augendam usitatae ex antiquorum et omnium fere gentium opinione cohaereant⁸, mirum non est, quod daemones ad terrae fecun-

¹ E. Meyer in Roscheri *Lex. myth.* I 645; A. Jeremias, *ibid.* II 811; Müller l. c. p. 47. Id vel eo cognosci potest, quod in eius numinis templo prostitutio sacra instituta erat. Roscheri *Lex. myth.* I 645; Herodot. I 199.

² P. Baur *Eileithyia*, diss. Heidelberg 1901, 3 = *Philologus Suppl.* VIII 453sqq. Sed Babylonii ei nuditati falsam rationem supponebant. Nam quod Ischtar dea, cum ad inferos descenderet, omnibus vestimentis privata esse narratur, nuditatis originem ab ea fabula duxerunt (O. Schrader *Höllenfahrt der Ischtar* 1874). At ei interpretationi fidem habere non possumus, quod astrologicam sapere videtur doctrinam; cf. Jeremias in Roscheri *Lex. myth.* II 816; Müller l. c. 51.

³ F. Poulsen *Arch. Jahrb.* XXI (1906) 177sqq.

⁴ M. Hoernes *Urgeschichte der bildenden Kunst*, Wien 1898, 184.

⁵ Baur *Eileithyia* 3sqq.; Müller *Nacktheit und Entblössg.* 60.

⁶ Müller l. c. p. 25, 69sqq.

⁷ Müller l. c. p. 7.

⁸ Cf. Baur *Eileithyia* 7sq.

ditatem attinentes nudi immensis partibus finguntur, Müller l. c. p. 17sq., 26. Huc spectat Priapi figura apud antiquos notissima. Itaque etiam in rebus sacris ad terrae ubertatem faciendis personas, quae daemonum vice fungebantur, ut daemones ipsos nudas esse necesse erat¹. Cuius nuditatis apud Graecos Romanos, quamquam saepe coercita est, multa vestigia indagari possunt. Sed etiam in ea re nuditatis origo oblivione obruta erat. Iam igitur ad rem ipsam accedamus.

¹ K. Th. Preuß *Archiv f. Anthropologie* N. F. I (1904) 129sqq.

CAPVT PRIMVM

De nuditate sacra

Ac primum quidem nuditatis religio ad ritum sacrum videtur pertinere in sacrificiis faciendis. Epirotae in luco Apollini dedicato serpentes venerabantur¹, quibus sacerdos virgo nuda die festo anniversario cibum offerre debebat, qua caerimonia velut ominis causa utebantur². Aelian a. h. XI 2: *Θύουσι δὲ καὶ ἄλλως οἱ Ἑπειρώται τῷ Ἀπόλλωνι καὶ αὐτοὶ καὶ πᾶν ὅσον τῶν ξένων ἐπίδημόν ἐστι, καὶ τούτῳ δὴ τὴν μεγίστην ἐορτὴν ἄγουσι μιᾶς ἡμέρας τοῦ ἔτους σεμνὴν τε καὶ μεγαλοπρεπῆ. ἔστι δὲ ἄνειον τῷ θεῷ ἄλλος, καὶ ἔχει κύκλῳ περίβολον, καὶ ἔνδον εἰσὶ δράκοντες καὶ τοῦ θεοῦ ἄθρυμα οὗτοί γε. ἡ τοίνυν ἱέρεια, γυμνῇ παρθένος, πάρεισι μόνῃ καὶ τροφῇ τοῖς δράκουσιν κομίζει. λέγονται δὲ ἄρα ὑπ' Ἑπειρωτῶν ἔκγονοι τοῦ ἐν Δελφοῖς Πυθῶνος εἶναι. ἂν μὲν οὖν οὗτοι παρελθούσαν τὴν ἱέρειαν προσηγῶς θεάσωνται καὶ τὰς τροφὰς προθύμως λάβωσιν, εὐθηνεῖάν τε ὑποδηλοῦν ὁμολογοῦνται καὶ ἔτος ἄνοσον. ἂν δὲ ἐκπλήξωσι μὲν αὐτήν, μὴ λάβωσι δὲ ὕσα ὀρέγει μιλίγματα, τὰναντία τῶν προειρημένων οἱ μὲν μαντεύονται, οἱ δὲ ἐλπίζουσιν. Eius forte similem agi rem sacram in permultis gemmis cognoscimus, in quibus mulieres investes insculptae*

¹ Vide de serpentium veneratione Stephani *Schlangenfütterung in den orphischen Mysterien*, Petersburg 1873; Dieterich *Abraxas*, Lpzg. 1891, 149; Piper *Myth. d. christl. Kunst* I 72sqq.; St. Wake *Serpent-worship*, London 1888; Harrison *Journ. hellen. stud.* XIX (1899) 225sqq.

² Serpentes apud antiquos saepe in oraculis habebantur, v. Böttiger *Kl. Schr.* I 128; cf. Propert. IV 8, 3sqq.

sunt serpentes in arae ignem porrigentes, quas depictas invenies apud Gori, Museum Florentinum tom. II tab. LXXIV 1; tom. II tab. LXXIII 4, apud S. Reinach *Pierres gravées*, Paris 1895, 65; cf. etiam 34 = Gori I 62, 2; 65 = Gori II 74, 3; W. Jones *Finger-ring love*, London 1877, 101¹.

Polyxena deinde, quae Achillis numini irascenti consecratur, herois ad tumulum nuda immolata est². Eur. Hec. 555 sqq.: *Κἀπεὶ τόδ' εἰσήκουσε δεσποτῶν ἔπος, | λαβοῦσα πέπλους ἕξ ἄκρας ἐπωμίθως | ἔρρηξε λαγόνος εἰς μέσον παρ' ὄμφalon, | μαστοῦς δ' ἔδειξε στέφρα θ' ὡς ἀγάλματος | κάλλιπια, καὶ καθεῖσα πρὸς γαῖαν γόνυ | ἔλεξε πάντων τλημονέστατον λόγον· . . . ὃ δ' οὐ θέλων τε καὶ θέλων οὔτις κόρης, | τέμνει σιδήρῳ πνεύματος διαρροῆς· | κρονοὶ δ' ἐχώρουν· ἴ δὲ καὶ θνητῶν ὄμιος | πολλὴν πρόνοιαν εἶχεν εὐσχήμως πεσεῖν, | κρύπτουσ' ἔ κρύπτειν ὄμματ' ἀρσένων χροῶν*³.

Cuius sacrificii imaginem descripsit Paus. I 22, 6, quo Pollianus respicere videtur (Anthol. Plan. IV 150): *Ἄδε Πολυκλείτοιο Πολυξένα, οὐδέ τις ἄλλα | χεῖρ ἔθιγεν τούτου δαίμονιον πίνακος. | Ἦρας ἔργον ἀδέλφον· ἴδ' ὡς πέπλοιο ὑαγέτος | τὰν αἰδῶ γυμνὰν σώφροσι κρύπτε πέπλω. | λίσσεται ἂ τλάμων ψυχᾶς ὑπερ' ἐν βλεφάροις δὲ | παρθενικαῖς ὁ φρυγῶν κείται ὄλος πόλεμος*. Aliae eius caerimoniae imitationes, in quibus Polyxena plerumque nuda depicta est, enumerantur in Roscheri *Lex. myth.* III 2737 sqq.⁴ Nuda autem Polyxena immolata est, ne in actione sacra numen vestium impuritate violaretur. Tamen superesse videtur alia causa, qua Polyxenae nuditatem explicare possimus. Nuda enim sacrificata est, quod apud inferos Achillis sponsa⁵ esse debet. Sen. Troad. 942—944:

Polyxene miseranda, quam tradi sibi
cineremque Achilles ante mactari suum,
campo maritus ut sit Elysio, iubet.

¹ Kroll *Antiker Aberglaube*, Hamburg 1897, 20; R. Dedo, *De antiquorum superstitione amatoria*, diss. Greifsw. 1904, 13.

² Cf. Furtwängler *Antike Gemmen* II 105; tab. XXI 52.

³ Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 26.

⁴ Similiter Iphigenia in Timanthis pictura, ad quam redire videtur imago illa notissima Pompeii inventa, immolatur corpore denudato, Baumeister *Denkm.* I 755; Helbig n. 1304.

⁵ O. Schrader *Totenhochzeit*, Jena 1904, 34.

Quae amoris fabula, quamquam aetate Alexandrina, qua poetas eiusmodi enarrationes inprimis excoluisse constat, exornata est, tamen vestustior esse videtur. Qua ex deliberatione Polyxenae in sacrificio nuditas videtur esse perspicua, de qua haud aliter iudicamus ac de nuditate in re funebri usitata. Sed eius rei infra commonefaciam.

Sacrorum ritui adscribere licet etiam camillorum habitum, quos praeter subligaculum nudos sacrificiis interesse testatur Verg. Aen. XII 116:

Campum ad certamen magnae sub moenibus urbis
dimensi Rutulique viri Teucrique parabant
in medioque focos et dis communibus aras
gramineas; alii fontemque ignemque ferebant
velati limo et verbena tempora vinciti¹.

Ov. fast. I 319:

Nominis esse potest succinctus causa minister
hostia caelitibus quo feriente cadit.

IV 513:

A bove succincti cultros removete ministri.

In Lesbonicae nuptiis, quas apud A. Baumeister *Denkmäler d. klass. Altertums* III 1687 depictas invenies, Scipionem minister symbola sacra portans sequitur, nudus, limum tantum indutus. Item in sarcophago, cuius simulacra A. Roßbach *Untersuchungen über die röm. Ehe*, Stuttg. 1853, 388 descripsit, victimarius nudus est limo amictus². Eodem habitu

¹ Traditur nonnullis codicibus *velati limo*, quod veteres grammatici falso coniecerunt pro limo rarius usitato, v. schol. Serv. ad hunc locum.

² Cui rei conferas, quod de furtorum quaestionibus duodecim tabularum legibus praescriptum erat, *ut qui quaerere velit, nudus quaerat, linteo cinctus, lancem habens* (Gai Inst. III 192), cum quasi munere divino quaesitor fungeretur. Idem cognoscitur ex Aristoph. nub. 498sq.: *Ὀὐκ ἀλλὰ γυμνὸς εἰσιέναι νομίζεται. | ἀλλ' οὐχὶ φωρᾶσιν ἔργω' εἰσέρχομαι.* Plato legg. 12. 954 A: *φωρᾶν ἂν ἐθέλη τις τι παρ' ὀλοφῶν, γυμνὸς ἢ χιτωνίσκον ἔχων, ἄζωτος, προσμύσας τοὺς νομίμους θεοὺς ἢ μὴν ἐλπίζειν εἰρήσειν, οὕτω φωρᾶν*, cf. Ar. vesp. 103; Isacus VI 42; Gell. XI 18, 9; XVI 10, 68; v. etiam quae van Leeuwen et Blaydes ad Aristoph. nub. 498 annotaverunt. Nudi autem ingrediebantur, ut interpretatur scholiasta, ne quaesitores aliquid sub veste absconderent et auferrent, aut, si reo furtorum malum inferre vellent, rem quaesitam sub veste abstrudentes ingredierentur et

camilli in sacrificio parando occupati sunt in arcu Titi¹, item in ara Domitii Ahenobarbi². In arcu in Augusti honorem Susae exstructo camilli tunicati, victimarii hostias secum ducentes nudi, subligaculo tantum tecti sunt³.

Eodem modo apud Graecos in vasis Menidis inventi ornamentis cum sacerdotibus sacra agentibus camillus depictus est nudus praeter limum⁴.

Quem camillorum habitum in rebus sacris tantum usitatum ex antiquissimis temporibus velut religiosum esse servatum verisimile est. Neque aliter indicandum erit de Iuperorum vestitu, de quibus infra explicabimus.

Deinde in votis nuncupandis antiqui nonnunquam nudi, ne vinculorum vi impediendo prohiberentur et precationis vis magica solveretur⁵, deorum auxilium exorabant. Etsi postea nuditas sacra plerumque ad pedes solos pertinuit, tamen illum morem servatum esse compluribus ex monumentis discimus. Ut sigillaria in Creta reperta supplicantium nudorum imagines esse exposuit G. Karo *Arch. f. Rel. Wiss.* VIII (1905) 149. In lapide Geronthris effosso duos iuvenes investes videmus heroem vestibis ornatum adorantes⁶. Statuae iuvenum nudorum velut dona votiva Olympiae⁷, Delphis⁸, aliisque locis⁹ erutae, manu alte porrecta precantium praebent speciem¹⁰. Denique in patera, quae est in Museo Britannico (*Vases cat.* I 984) adulescens nudus depictus est, qui ad gymnasii aram digitum indicem alte extendit, quo gestu antiquos in precando

deinde se invenisse dicerent. Tamen suspicio non abest, quin nuditatem in furtis detegendis haud aliter atque in rebus sacris conservaverint velut habitum antiquissimum, v. R. v. Jhering *Vorgeschichte der Indoeuropäer*, Lpzg. 1894, 14sqq.

¹ S. Reinach *Répert. de Reliefs Grecs et Romains*, Paris 1909, I 275.

² Reinach l. c. 277.

³ Studniczka *Arch. Jahrb.* XVIII (1903) 6; Reinach 419sq.

⁴ P. Wolters *Archäol. Jahrb.* XIV (1899) 104.

⁵ G. Appel, *De Romanorum precationibus*, Gießen 1909, 203.

⁶ Schroeder *Athen. Mitt.* XXIX (1904) 43; Müller l. c. p. 101. V. picturam parietariam nuperrime Pompeis effossa *Not. degli sc.* 1910 tab. X.

⁷ Olympia IV tab. 16 n. 242—245. ⁸ *Fouilles de Delphes* tab. 1. 4. 8.

⁹ de Ridder *Bronzes de l'Acropole d'Athènes* n. 694. 701.

¹⁰ Müller *Nacktheit u. Entblössg.* 89.

usos esse testatur C. Sittl *Die Gebärden der Griechen u. Römer*, Leipzig 1890, 179.

In Isidis sacris de matrona Iuv. sat. VI 522sq.:

hibernum fracta glacie descendet in amnem
ter matutino Tiberi mergetur et ipsis
verticibus timidum caput abluet; inde superbi
totum regis agrum nuda ac tremibunda cruentis
erepet genibus.

Nuditas porro praescripta erat incubationis ritibus. Trophonii oraculum supplices nudo corpore in antrum descendentes consulebant. Schol. in Aristoph. nub. 508, I: Ὁ Τροφώνιος . . . κατεσκεύασεν ἱερὸν ἐν τῇ Αεβασθείᾳ τῆς Βοιωτίας ἐπὶ γῆν καὶ καλεῖται Τροφωνίου· ἐκεῖ οὖν οἱ μουόμενοι καθέζονται ἐπὶ τοῦ στόματος γυμνοί, καὶ ἀρπάζονται ἐπὶ τινῶν πνευμάτων καὶ φέρονται ἐπὶ τὴν γῆν¹. In Plutonis Nysaei sacrum iuvenes ephebiq̄ue, cum celebraretur panegyris, meridie nudi atque uncti taurum ducebant. Strabo XIV 1, 44: Πανήγηρις δ' ἐν τοῖς Ἀγαράκοις συντελεῖται κατ' ἔτος, καὶ τότε μάλιστα δοῦν ἔστι καὶ ἀκούειν περὶ τῶν νοσοῦντων τοῖς πανηγυρίζοντας, τότε δὲ καὶ περὶ τὴν μεσημβρίαν ἐπολαβόντες ταῦρον οἱ ἐκ τοῦ γυμνασίου νέοι καὶ ἔφηβοι γυμνοὶ ἀκατῆλιμμένοι² μετὰ σπονδῆς ἀνακομίζουσιν εἰς τὸ ἄντρον. ἀγεθεῖς δὲ μικρὸν προσελθὼν πίπτει καὶ ἔκπνοος γίγνεται³.

Neque mysteriorum ritibus nuditatis religio videtur deesse. Qui mysticis disciplinis initiatur, antequam sacris arcanis imbuatur, multis purgationis caerimoniis lustretur necesse est, in quibus vestimenta exuere debet⁴. Nuditas igitur in actionibus sacris ad lustrationem pertinuisse videtur. Itaque in vasis simulacro, quod lustrationis caerimoniam praesentat, iuvenem plane denudatum aspicias⁵.

¹ L. Deubner, De incubatione, diss. Gissae 1899, 24.

² Lectionem, quam codices tradiderunt, Deubner l. c. p. 21 adnot. 1 Dieterichium (Rh. Mus. XLVIII (1893) 279, 2) auctorem secutus, qui ἀπομάττων verbum confert velut caerimoniis mysticis aptissimum, suo iure defendit.

³ Deubner, De incubatione 21.

⁴ G. Anrich *Das antike Mysterienwesen in seinem Einfluss auf das Christentum*, Göttingen 1894, 200sqq.

⁵ *Gazette archéologique* IX (1884) tab. 44; Anrich *Mysterienwesen* 203;

Mithrae quoque in mysteriis nuditatis religionem observatam esse monumenta ad eum cultum pertinentia argumento sunt. In Mithraeo Osterburcensi nudus quidam mysta ante sacerdotem genibus nixus effectus est¹.

Eius similes effigies depictae sunt apud Franc. Cumont *Textes et monuments figurés de Mithra* t. II, Bruxelles 1896, p. 304 fig. 161; p. 312 fig. 170; p. 317 fig. 179; p. 322 fig. 188; p. 326 fig. 193; p. 379 fig. 293; p. 381 fig. 295. Inspicias praecipue Mithreum Heddernhemiense p. VII = monum. 251, v. J. Dölger *Der Exorcismus im Taufritual*, Paderborn 1909, p. 110 sq.

Nuditatem in mysteriorum ritibus adhibitam esse ex Aristoph. nub. 498sq. intellegimus, quo loco poetam mysteriorum Orphicorum caerimonias in ludibrium vertisse A. Dieterich, *Mus. Rhen.* XLVIII 276 evicit. Strepsiades, qui lustratione purgatus ἐπόπτῆς factus est, in adytum intrat nudo corpore, quo γυμνὸς εἰσιέναι νομίζεται.

ἴθι νῦν κατάθου θοιμάτιον. — ἡδέκῃκά τι; —
οὐκ, ἀλλὰ γυμνὸς εἰσιέναι νομίζεται. —
ἀλλ' οὐχὶ φωράσων ἔγωγ' εἰσέρχομαι. —
κατάθου· τί ληρεῖς; —

506 . . . ἔς τὸ χεῖρέ νῦν
δός μοι μελιτοῦτιαν πρότερον· ὡς δέδοικ' ἐγὼ
εἶσω καταβαίνων, ὥσπερ εἰς Τροφωνίου².

Quibus argumentis vel baptismi caerimonias christiani asseram. Nam cum multa paganorum instituta baptismi ritibus recepta sint³, eis testimoniorum loco perbene uti possumus. Qua ratione christiani nuditatem praecipue in exorcismi ritibus adhibuerint, infra fusius explicabimus.

H. G. Pringsheim *Archäol. Beiträge zur Geschichte des eleusin. Kults*, München 1905, 20.

¹ K. B. Stark *Zwei Mithräen der grossherzogl. Altertumssammlung in Karlsruhe*, Heidelberg 1865, tab. II.

² Conferas etiam Plotin. enn. I 6, 7 Volkm. I 93: Ἐπιστραφεῖσι καὶ ἀποδνομένοις, ἃ καταβαίνοντες ἡμφιόμεθι· οἷον ἐπὶ τὰ ἄγια τῶν ἱερῶν τοῖς ἀνοῦσι καθάρσεις τε καὶ ἡματίων ἀποθέσεις τῶν πρὶν καὶ τὸ γυμνοῖς ἀνιέναι, v. G. Anrich *Mysterienwesen* l. c.; Dölger *Exorcismus* 112.

De ea re agam infra in capite tertio.

Ut in mysteriis Athenis lustrationes etiam post puerperium in more erant, quas Amphidromia nominabant, in quibus nuditas usitata fuisse videtur. Cum enim apud antiquos liberorum et generatio¹ et partus impurus haberetur², omnes qui ea impuritate affecti esse videbantur, investes infantem paucis post partum diebus circum aram aedium ferendo lustrabantur. De hoc usu quamquam multa testimonia extant, uno tantum nuditatis mentio fit, apud Hesychium s. v. *δρομιά(μ)ριον ἡμαρ· ἀμφιδρόμια. ἔστι δὲ ἡμέρα ἐβδόμη ἀπὸ τῆς γεννήσεως, ἐν ἣ τὸ βρέφος βασιτάζοντες περὶ τὴν ἐσίτιαν γυμνοὶ τρέχουσι*. Quo in usu antiquos nuditatis vi lustranti usos esse verisimile est³.

Nuditati potestatem quandam, ut ita dicam, *sympathicam* inesse voluit S. Reinach⁴, *qui a pour objet d'assurer à l'enfant la force et l'agilité, qu'on lui souhaite*, sed eam opinionem postea damnavit.

Sequuntur pompae sacrae, quas praecipue si lustrandi causa fiebant, nudo corpore ducebant antiqui. Primum huc spectant gymnopaedia, quae Lacedaemonii Pythaeo Apollini celebrabant, quem eo venerabantur, ut iuvenes nudi choros ducerent. Paus. III 11, 9: *Σπαρτιάταις δὲ ἐπὶ τῆς ἀγορᾶς Πυθαέως τέ ἐστιν Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Ἀητοῦς ἀγάλματα. χορὸς δὲ οὗτος ὁ τόπος καλεῖται πᾶς, ὅτι ἐν ταῖς γυμνοπαιδίαις, ἑορτῇ δὲ εἴ τις ἄλλη καὶ αἱ γυμνοπαιδία διὰ σπονδῆς Λακεδαιμονίοις εἰσὶν, ἐν ταύταις οὖν οἱ ἔρρηβοὶ χοροὺς ἰστιάσιν τῷ Ἀπόλλωνι*. Bekk. anecd. graec. I 234: *Γυμνοπαιδία· ἐν Σπάρτη παιῖδες γυμνοὶ παιᾶνας ἔδοντες ἐχόρευον Ἀπόλλωνι τῷ Καρνεῖο κατὰ τὴν αἰτιοῦ πανίγγριν*⁵. Quibus testimoniis compluria simulacra adiungi possunt. De Apollinis statua, qua deus nudus lyram

¹ Fehrle *Kult. Keuschheit* passim.

² P. Stengel *Griech. Sacralaltertümer*, München 1890, 113; Gruppe *Griech. Mythologie*, München 1897, 858 adn. 2; E. Rohde *Psyche*³ II 70 sqq.; F. Böhm, *De symb. Pyth.* 11; Wächter *Reinheitsvorschriften* 25 sqq.

³ Hermann-Bühner *Griech. Altert.*³ IV 281; P. Stengel s. v. *Amphidromia* in Pauly-Wissowa I 1901; Preuner *Hestia-Vesta* 1864, 54; E. Samter *Familienfeste der Griechen und Römer*, Berlin 1901, 60.

⁴ S. Reinach *Cultes, mythes et religions*², Paris 1908, I 139.

⁵ Cf. etiam Hesych. s. v.; Suidas s. v.; Athen. XV 687b; Eur. Alc. 445 sqq.; Sam Wide *Lakonische Kulte*, Lpzg. 1893, 65; Nilsson *Griech. Feste*, Lpzg. 1906, 140 sq.; Schömann-Lipsius *Griech. Altert.*² II 476.

tundens fingitur, egit P. Wolters in opusculo, quod inscribitur *Eine spartanische Apollostatue*, *Archäol. Jahrb.* XI (1896) 1 sqq.

Quo cum simulacro figuram aeneam nudi Iyristae, qui καλάθῳ ornamento magistrorum in gymnopaediis solito coronatus est, comparavit Wolters l. c. p. 8. Sophocles μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν Ἀθηναίων περὶ τρόπαιον ὄντων μετὰ λύρας γυμνὸς ἀηλιμμένος τοῖς παιανίζουσι τῶν ἐπινικίων ἐξήρχε, *Soph. vita* ed. O. Jahn, *Soph. El.* 3. *Athen.* I 37 p. 20 E: Μετὰ γοῦν τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν περὶ τρόπαιον γυμνὸς ἀηλιμμένος ἐχόρεισε μετὰ λύρας. In vase deinde Amyclis invento viri nudi saltantes depicti sunt ¹.

Similiter apud Arabes circuitus sacri in more erant, quos homines nudi agebant ².

Deinde ad res sacras pertinet, quod Alexander Magnus circa Achillis tumulum cum sociis nudus cucurrit et in Achillis numinis honorem ludos instituit. *Plut. Alex.* 15: Ἀναβὰς δὲ εἰς Ἦλιον ἔθυσε τῇ Ἀθηνᾷ καὶ τοῖς ἴρωσιν ἔσπεισε. τὴν δὲ Ἀχιλλέως στήλην ἀπαλειψάμενος λίπα καὶ μετὰ τῶν ἐταίρων συναναδραμῶν γυμνός, ὥσπερ ἔθος ἐστίν, ἐστεφάνωσε μακαρίσας αὐτόν, ὅτι καὶ ζῶν φίλου πιστοῦ καὶ τελετήσας μεγάλου κήρυκος ἔτυχεν.

Apud Lacedaemonios virgines in deorum cultu nudae incedebant ³. *Plut. apophth. lac.* 13 p. 227 E: Μειφομένων δὲ τινῶν τὴν γύμνωσιν τῶν παρθένων ἐν ταῖς πομπαῖς καὶ τὴν αἰτίαν ζητούντων . . . φησι. *Plut. Lyc.* 14: Ἀφελῶν δὲ θρόψιν καὶ σκιαστροφίαν καὶ θηλύτητα πᾶσαν οὐδὲν ἤτιον εἶθισε (scil. *Λυκοῦργος*) τῶν κόρων τὰς κόρας γυμνὰς τε πομπεύειν καὶ πρὸς

¹ *Archäol. Jahrb.* XIV (1899) 84; Hiller v. Gaertringen, *Thera* I 153; Müller l. s. p. 88.

² J. Wellhausen *Skizzen und Vorarbeiten*, III (Berlin 1887) 106; F. Dümmler *Ursprg. d. Elegie*, *Philol. N. F.* 53, p. 210sq. = *Kl. Schr.* II 411; cf. H. Grimme *Mohammed*, München 1904, 47. Vide etiam illud Germanorum spectaculum, in quo nudi iuvenes, quibus id ludicrum est, inter gladios se atque infestas frameas saltu iaciunt (*Tac. Germ.* 24), quem morem a rebus sacris ortum esse censet Müllenhoff in *Festgaben an Homeyer*, Berlin 1871.

³ Cf. *Ephemeris archaeol.* III (1892) tab. 1; *Furtwängler Sitzungsber. der Bayr. Akad. philos.-philol. Cl.* 1905, 265sq. tab. 5; Müller *Nacktheit und Entblössung* 82, 142.

ἱεροῦς τιςιν ὀρχεῖσθαι καὶ ἕδειν τῶν νέων παρόντων καὶ θεωμένων. Quem morem ea de causa a Lycurgo institutum esse postea dicebant, ut nudarum virginum aspectu iuvenes ad uxores ducendas allicerentur. Plut. Lyc. 15: Ἦν μὲν οὖν καὶ ταῦτα παραρρητικὰ πρὸς γάμον, λέγω δὲ τὰς πομπὰς τῶν παρθένων καὶ τὰς ἀποδύσεις καὶ τοὺς ἀγῶνας ἐν ὕψει τῶν νέων, ἀγομένων οὐ γεωμετρικαῖς ὡς φησιν ὁ Πλάτων (Rep. V 458), ἀλλ' ἑρωτικάις ἀνάγκαις. Cf. Plato legg. VI 771e; XI 925; Bekker-Göll *Charikles* I 176sq. Ad quos virginum choro sacros attinent figurae puellarum nudarum, quas deis in templis dono dederunt. Quarum inventae sunt fictiles Praesi, Cretae in oppido¹, aeneae Athenarum in arce², Olympiae³. Interdum complures virgines nudaee ad chorum quasi coniunctae sunt⁴. Qui mos chororum a puellis investibus ductorum vasis quoque pictis demonstratur⁵.

In eis ritibus nuditatem sic explicare conatur Müller l. c. p. 83, ut virgines antiquissimis temporibus deorum amori se dedisse dicat⁶, cuius moris reliquias habemus in concubinitatis sacri caerimonia⁷, quam primo revera, deinde, ut ita dicam symbolice cum dei simulacro peragebant⁸, et in prostitutione sacra in nonnullis templis usitata⁹, quem ad morem etiam videtur redire incubatio¹⁰.

Sed ea nuditatis interpretatio vix teneri posse videtur. Nam in eis ritibus praecipue prostitutio sacra ab orientalium moribus sumpta est. Qua de causa potius aliam significationem nuditati religiosae adscripserunt lustralem quandam, qua omnia

¹ *American Journ. of arch.* V (1900) tab. 10sq.

² de Ridder *Bronzes de l'Acropole d'Athènes* n. 771 et p. IV.

³ Olympia IV tab. 17 n. 286, 290, 291; tab. 15 n. 262, 264.

⁴ Olympia IV tab. 16 n. 263; cf. vol. IV 41.

⁵ *Archäol. Zeity.* 1885 tab. 8, 2; Perrot-Chipiez *Histoire de l'art* VII 181; *Archäol. Anz.* XV (1900) 110 n. 1; v. Müller *Nacktheit u. Entblössung* 79. ⁶ Cf. Gruppe *Griech. Mythol.* II 914.

⁷ De coitus caerimonia in rebus sacris ad fertilitatem augendam adhibita v. Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 30; Dieterich *Mutter Erde* 95; Preuß *Zeitschrift f. Erdkunde* 1908, 167; *Ursprung der Religion und Kunst, Globus* LXXXVII (1905) 356, 415.

⁸ Dümmler, *Philol.* LVI (1897) 22 = *Kl. Schr.* II 229sq.

⁹ Gruppe *Griech. Mythol.* II 914; Paus. II 24; Strabo VIII 6, 20.

¹⁰ L. Deubner, *De incubatione* 1sq.

vincula cumque iis quodcunque erat impurum in corpore solvi putabant, quae significatio a Christianis „symbolice“ explicata est.

Utunque res se habet, illud pro certo habemus, choros nudorum puerorum et puellarum non Ol. 28 demum institutos esse¹, sed cum ea tenacitate, quam in rebus sacris semper gentes conservabant, priorum temporum consuetudines adhibitae esse verisimile est, quod incultarum quoque gentium natura confirmatur².

Adiungam denique paucas aliarum gentium consuetudines, quibus nuditatem in pompis sacris religiosam fuisse optime illustratur. Cum Isidis navigio³ usum Aquensium, qui Trudonis libro XI (Pertz 12, 309) traditur, comparavit Grimmus⁴. Circa navem a viris ductam feminae fere nudaae saltabant: *Sub fugitiva adhuc luce diei imminente luna matronarum catervae abiecto femineo pudore audientes strepitum huius vanitatis, passis capillis de stratis eius exiliebant, aliae seminudae, aliae simplice clamide circumdatae, choros ducentibus circa navem impudenter irrumpendo se admiscebant.* Similia deorum sacra agi apud Britannos tradit Plin. h. n. XXII 2: *Simili plantagini . . . Britannorum coniuges nurusque toto corpore oblitae quibusdam in sacris nudaae incedunt.* Quibus cum sacris supplicationem a feminis Africanis habitam, ut a deis belli exitum felicem precarentur, comparavit C. Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 18⁵.

In pompis sacris etiam Lupercalia enumeramus, quibus Romani Faunum deum colebant. Lupercos enim nudos pelle caprina amictos circa urbem quadratam currere solitos esse multi auctores memoriae prodiderunt⁶. In Lupercalium sacro

¹ Dümmler, Philol. LIII N. F. VII 210.

² Waitz-Gerland *Anthropol. d. Naturvölker* VI 353; Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 18sqq.

³ *Πλοιαγία* Lyd. de mens. IV 45 W.; Ov. met. XI 8—17; v. Wissowa *Rel. u. Kult d. Röm.* 295.

⁴ *Deutsche Mythologie* I 213sqq.

⁵ Quorum similes mores apud gentes feras observatos congregavit Waitz-Gerland *Anthrop. d. Naturv.* IV 128. 336; VI 134. 353; Müller *Nackth.* 7.

⁶ Liv. I 5: *Euandrum instituisse ut nudi iuvenes Lycaeam Pana venerantes currerent*; Plut. Rom. 21: *διαθέουσιν ἐν περιζώμασιν γυμνοί*; quaest. Rom. 68: *Λούπερκοι δ' εἶσιν οἱ τοῖς Λουπερχαλίοις γυμνοὶ διαθέοντες ἐν περιζώμασιν*; Dionys. Hal. I 80: *Χοῖν τοὺς περὶ Παλλάντιον οἰκούντας*

*ipsum (Fauni) simulacrum nudum caprina pelle amictum est, quo habitu nunc Romae Lupercalibus decurritur*¹. Ut omnia fere Romanorum sacra ad Graecos postmodo adnexa sunt, etiam Lupercalia a Graecis orta esse nonnulli auctores putabant. Quam originem sic demonstrare studebant, ut sacra ab Eundo ex Arcadia allata esse fingerent², qua in opinione vel eo confirmari videbantur, quod Arcades *Λύκαια* celebrabant, quibus *Ζεὺς Λύκαιος* colebatur, quae cum Lupercalibus propter nominum significationem simillimam cohaerere scriptores putabant³. Quod autem cum Palatino, quem Romani primo insederunt (Val. Max. II 2, 9), conexas sunt Lupercalia, concludi potest, ex antiquissimis urbis Romae temporibus illa sacra existisse. Lupercalia lustrationis et expiationis causa habita esse multis caerimoniis confirmatur, ea praecipue ratione, ut civitatis statum gregumque fecunditatem auferent⁴. Deinde ad Lupercorum nuditatem cognoscendam pertinet, quod Luper-

τῶν ἑῶν περιελθεῖν δρόμον τὴν κόμην γυμνοὺς ἐξοσμένοὺς τὴν αἰδῶ ταῖς δοραῖς τῶν νεοθύτων; Fest. ep. 57: *Mos enim erat Romanis in Lupercalibus nudos discurrere*; Verg. Aen. VIII 663: *Hic exultantes Salios nudosque Lupercos*; Ov. fast. II 280: *Tertia post idus nudos aurora Lupercos aspicit et Fauni sacra bicornis eunt*; Prudent. c. Symm. II 861: *Iamque Lupercales ferulae nudique petuntur discursus iuvenum*; Min. Fel. XXIV 4: *Nudi Luperci eruda hieme discurrunt, pelles cadunt*; Lact. div. inst. I 24, 45; Varro l. l. VI 34: *Lupercis nudis lustratur antiquorum oppidum Palatinum*. De nudis Lupercis loquuntur porro auctores, qui de Caesaris aetate scripserunt, cum Antonius, qui in eorum numero nudus unctusque currebat, Caesari coronam regiam populo spectante obtulisset. Cic. Phil. II 34, 36; III 5, 12; Appian. b. c. II 109; Plut. Caes. 61; Ant. 12; Dio Cass. 44, 11; Nicol. Damasc. v. Caes. 21 (FHG III 441 Müller); v. Marquardt *Staatsverw.* III 142; Wissowa *Rel. u. Kult. d. Röm.* 172, 184; Böttiger *Kl. Schr.* I 153; Mannhardt *Myth. Forsch.*, Straßb. 1884, 86 sqq.; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 277; Reinach *Cultes myth. et rel.*² I 177; Otto *Faunus* P. W. VI 2066.

¹ Justin. 48, 1, 7; Wissowa in Roscheri *Lex. myth.* I 1458; Wissowa *Ges. Abhandlungen* 92 sq.

² Nilsson *Griech. Feste* 444 adnot. 2.

³ Dion. Hal. II 32; I 80; II 1; Plut. Caes. 61; cf. Paus. VIII 38, 5; VIII 21; v. W. Immerwahr *Die Kulte und Mythen Arcadiens*, Lpzg. 1891, 5 sq.

⁴ Dionys. Hal. I 80; Ov. fast. II 31; Varro l. l. VI 3: *Lupercalia februatio*; Censorin. XXII 15: *Dies Lupercaliorum proprie februatus vocitatur*.

calia sacra fuerunt pastoria atque agrestia. Cic. pro Lael. 26: *Fera quaedam sodalitas et plane pastoria atque agrestis germanorum Lupercorum, quorum coitio illa silvestris ante est instituta*¹. Quae si mente tenemus, Lupercorum etiam habitum sola pelle caprina cinctorum intellegimus, qui nihil aliud videtur esse, nisi pastorum pristinus vestitus, quem in rebus sacris conservare necesse putabant. Pellibus nostra quoque aetate in nonnullis Italiae montium regionibus desertis homines rustici induti sunt². Sacerdotes porro similiter vestiti apud Verg. Aen. VIII 281 (*iamque sacerdotes primusque Potitius ibant pellibus in morem cincti flammisque ferebant*) commemorantur Herculis sacra agentes eo die, quo Euander Aeneam hospitio recepit, quae sacra scholiasta ad Panem Arcadiae deum haud dubie eorum habitu commotus refert (Serv. Aen. VIII 281: *Aut in morem Herculis aut certe sacerdotum: aut „ex more“ quia Pan, deus Arcadiae, pellitus sit, unde Euander*).

Iam venimus ad aliud nuditatis exemplum, quod ad res sacras attinere videatur, ad antiquorum ritus funebres. Ex antiquissimis enim temporibus Graeci feminarum nudarum figuras fictiles, ut in templis repertae sunt (v. supra p. 15), ita in sepulcris condebant, quae concubinarum vice fungi debebant. Nam in insulis maris Aegaei idola mulierum e sepulcris effossa sunt³, quae viros mortuos sequebantur. Quas effigies lingua vernacula *Inselidole* vocamus⁴. Nudae autem ut erant paelices etiam in simulacris fingeantur, quae nuditas a Muellero l. c. p. 5sq. *erotische* vocatur. Deinde apud Dipylon effigies mulierum nudarum eburneae inventae sunt⁵, quarum

¹ Cf. Serv. Aen. III 343; Procop. b. Vand. IV 1, 25; Wissowa *Rel. u. Kult. d. Röm.* 173. Aliam de Lupercalibus sententiam, dubito num recte, defendit Otto, in Pauly-Wissowa VI 2066.

² Birt *Kulturgeschichte Roms*, Lpzg. 1909, 12.

³ Dragendorff *Thera* II 306sqq.

⁴ Bloch *Neue Jahrb.* VII (1901) 124sqq.; Müller l. c. 57sqq. De eodem more a Japonis observato v. Schurtz *Urgesch. d. Kultur*, Lpzg. 1900, 23. Similiter Aegyptii mortuis mulierum nudarum effigies addebant, v. Müller *Nacktheit* 25.

⁵ F. Poulsen *Dipylongräber u. Dipylonvasen*, Lpzg. 1905, 34sqq.; Brückner-Pernice *Athen. Mitt.* XVIII (1893) 127sqq. 140.

significationem eadem ratione explicamus. Eburneae erutae sunt Camiri quoque, in Rhodi oppido¹.

Sequuntur vasa apud Dipylon reperta, in quibus mortuorum *πρόθροισις* atque *ἐκφορά* depicta sunt: nudae praeficae ad lectum funebrem lamentantur aut exequias prosequuntur².

Quae imagines praecipue vasorum controversias pepererunt. Multi enim viri docti mulierum in re funebri nuditatem rerum naturae respondere negabant. Sunt autem qui ex orientalium gentium auctoritate derivatam esse doceant, ut Helbig *Hom. Epos*² 37 ad Phoenicum Astartae simulacrum referre eam studebat; Kroker *Archäol. Jahrb.* I (1886) 105 ab Aegyptiis ortam esse dixit. Alii vero a rudibus artificum simplicium atque imperitorum depingendi artis principiis eam deducunt³.

Quas interpretandi rationes suo iure refutavit Dümmler⁴ et mulierum lugentium nuditatem ad rem sacram pertinere demonstravit, cui opinioni assensi sunt Weinhold⁵, qui morem in luctu vestes deponendi aliarum gentium exemplis illustravit (cf. Iesaja 32, 11; Micha 1, 8), et E. Samter⁶, qui nuper de lugendi ritibus fusius disseruit.

Nuditatem autem mulierum, quarum idola viro defuncto addebantur, inde explicare possumus, quod concubinarum loco fungerentur. Quae simulacra pro mulieribus ipsis, quae mortuum primo sequebantur, deposita et mansuefacta barbaria substituta esse concludi licet⁷. Quem morem induxerunt ti-

¹ Perrot *Bull. corr. hell.* XIX (1895) 286; cf. Dümmler *Archäol. Jahrb.* VI (1891) 269; *Kl. Schr.* III 221; P. W. I 2778; Müller *Nacktheit* 77.

² *Mon. dell' Inst.* IX 39, 3; *Archäol. Jahrb.* XIV (1899) 201; Poulsen *Dipylongräber u. Dipylonvasen* 123; *Archäol. Anz.* XIII (1898) 131 n. 6; *Mon. dell' Inst.* IX 39, 1; Helbig *Homer. Epos*² 1887, 37; Müller *Nacktheit* 77sqq.

³ Furtwängler *Arch. Ztg.* 1885, 136; *Berlin. philol. Wochenschrift* 1888, 457; Mau, P. W. III 336; nuper denique eam quaestionem tractavit F. Poulsen *Zur Typenbildung in der archaischen Plastik*, *Archäol. Jahrb.* XXI (1906) 177; cf. Müller *Nackth.* 79sqq.

⁴ *Philol. N. F.* VII (1894) 213 = *Kl. Schr.* II 416.

⁵ *Gesch. heidn. Ritus* 17.

⁶ *Zu röm. Bestattungsbräuchen*, *Festschr. f. O. Hirschfeld*, Berl. 1900, 253; cf. Müller *Nackth.* 81.

⁷ Tylor *Anfänge der Cultur* I 466sqq.; L. Bloch *Alkestisstudien*, *Neue Jahrb.* VII (1901) 45sqq.; cf. Pompon. Mela II 2, 10; Procop. b. G. II 14;

mentes, ne mortui anima, si cum aliis tum amoris deliciis egeret, extra sepulcrum vagata homines vexaret. Quod optime illustratur statua Cypria, quae in sepulcro reperta nunc in Museo Bonnensi servatur. Mulieris nudae et nimia cunno excellentis effigies efficta est, iuxta quam phallum esse positum videmus¹. Cuius rei memoria ea re conservata esse videtur, quod mulieres nudae funeris exequias prosequiebantur, ut ex vasorum picturis intellegimus; cf. Mueller l. c. p. 81sq. Denique eius consuetudinis testem habemus Pausaniam, qui in Augae tumulo Pergameno mulieris statuam investis positam esse affirmat. Paus. VIII 4, 9: *Καὶ νῦν ἔστι μὲν Ἀἰγῆς μνημα ἐν Περγάμῳ τῇ ἐπὲρ τοῦ Καΐζου, γῆς χῶμα λίθου περιεχόμενον κορηπίδι, ἔστι δὲ ἐν τῷ μνηματι ἐπίθρημα χαλκοῦ πεποιημένον γυνὴ γυνή*².

Deinde qui mente divina impleti sunt, nudi incedunt³. Praecipue vates, qui a numine invasi atque possessi futura prospiciebant⁴ et quorum animus divinatione *ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore*, omnia vestium et corporis impedimenta removeere solebant⁵, ne vinculo vel minimo

Landau *Hölle u. Fegfeuer*, Heidelberg 1909, 211 sqq., 215; Schrader *Totenhochzeit* 34.

¹ A. Körte *Athen. Mitt.* XXIV (1899) 7sq.; Dieterich *Mutter Erde* 105. Ad Veneris porro gaudia spectant phalli in tumulo fixi et Priapi aedicula ad bustum aedificata et quod interdum mortuus ipse pene arrecto in sepulcrorum monumentis effingitur. Körte *Athen. Mitt.* XXIV (1899) 7sq.; A. Michaelis *Archäol. epigr. Mitt.* I (1877) 94; Preller-Jordan *Röm. Mythol.* I 450sq.; W. Altmann *Die röm. Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905, 273sq. Itaque Veneris et Cupidinis simulacra in sepulcris collocata sunt (v. Mommsen I. N. n. 4218). In lapide litterae inculpatae sunt *Dis manibus* et imago extusa praesentat Venerem nudam cum Cupidine iacentem. In Etruscorum sepulcris denique parietes imaginibus obscenis pictae sunt, ut eo modo mortuorum animi delectarentur, Michaelis *Arch. ep. Mitt.* I (1877) 94.

² Sittl *Gebärden* 70sq.

³ Saulus rex spiritu divino inflatus vestibus abiectis vaticinabatur. Sam. I 19, 24. Item Iesaias, cuius ex ore deus loquitur, vestimenta atque calceos solvit. Iesaias 20, 2.

⁴ Cic. de div. I 113; cf. Aristotelem apud Sext. adv. math. IX 20, 21; Eth. Eudem. 1248 a 40; 1225 a 28; v. E. Rohde *Psyche* II 60sq.; E. Bethe, Rh. M. LXII (1907) 467sq.; J. Tambornino, De antiquorum daemonismo (*Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* VII 3) Gießen 1903, 93.

⁵ Nescio an ea de causa cives curiosi uxoris imprudentia Hermotimum,

deorum operationem, qua regebantur, vincirent. Quam ob rem Cassandra in permultis Iliupersis simulacris nudo corpore facta est, quam rem vaticinationis munere explanari conclusit F. Dümmler, *Philol.* LIII 208 = *Kl. Schr.* II 409; Müller l. c. p. 148 sqq.

Ut autem vates, ita etiam sacra insania correpti¹ numinis participes esse putabantur. Itaque *ἱερᾶ μανία* qui capti erant, vinculorum impatientes nudo corpore describuntur. Proeti filiae Veneris ira insanientes nudae discurrunt. Aelian. var. hist. III 42: *Ἐλέγη καὶ Κελαινὴ Προίτου θυγατέρες. μαχλοῦς δὲ αὐτὰς ἢ τῆς Κύπρου βασιλῆς εἰργάσατο, ἐπὶ μέρους δὲ τῆς Πελοποννήσου ἔδραμόν γασσι γυναιὶ μαινόμεναι, ἐξεφοίτησαν δὲ καὶ ἐς ἄλλας χώρας τῆς Ἑλλάδος, παράφοροι ὑπὸ τῆς νόσου*². Maenades nudo corpore aut pedibus et crinibus solutis orgia celebrabant. Persaepe in vasorum picturis nudae depictae sunt³. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 2257; Müller p. 152. 167; W. Helbig *Untersuchungen über campan. Wandmalerei*, Lpzg. 1873, 265.

Denique mos militum nudo corpore in proelium eundi a rebus sacris ortus esse videtur, cum sub ea re devotio quaedam intelligatur, quamquam etiam ex audaciae et virtutis iactatione eius originem trahere licet⁴; v. Müller *Nacktheit* 8. Gallorum eam consuetudinem testantur Liv. XXII 46, 6: *Galli super umbilicum erant nudi*; Liv. XXVIII 21, 9: *Detegebat vulnera eorum, quod nudi pugnabant, et quae nunquam nisi in pugna nudantur (Galli)*. Liv. XXVIII 46, 3; Gellius X 13, 7; Polyb. II 28, 8; II 29, 7; Plut. Crassus 25; item de Germanis Tacitus Germ. 43; cf. L. Weniger *Arch. Rel. Wiss.* IX (1906) 203; Tac. hist. II 22; Germ. 6; v. etiam Caes. b. G. IV 1, 10; VI 21, 5.

Apud Graecos Isidas in rerum discrimine nudus, athletarum

cuius anima extra corpus vagari solita erat, *χαμὰ κείμενον γυμνόν* viderint (v. Frazer *Rameau d'or* I 198), Apollon. hist. mir. 3.

¹ Rohde *Psyche* II 4. 46 sqq.; Tambornino, De antiquorum daemonismo 93.

² Rapp in Roscheri *Lex. myth.* III 3005.

³ Apud Lucam VIII 26 Iesu *ἀπήντησεν ἀνὴρ τις ἐκ τῆς πόλεως ἔχων δαιμόνια, καὶ χρόνον ἰκανὸν οὐκ ἐνεδέσαστο ἰμάτιον καὶ ἐν οἰκίᾳ οὐκ ἔμεινε, ἀλλ' ἐν τοῖς μνημείοις*.

⁴ De bello velut re sacra egit Schwally *Semit. Kriegsallertümer* 46. 59 sq.

habitum imitans, hostium acies irrupisse et visu mirabili et fortitudine decertavisse dicitur. Plut. Ages. 34: (Ἰσίδας) . . . γυμνὸς δὲ καὶ ὄπλιον τῶν σεκεπόντων καὶ ἱματίων, λίπα χρισάμενος τὸ σῶμα καὶ τῇ μὲν ἔχων χειρὶ λόγχην, τῇ δὲ ξίφος ἐξήλατο τῆς οἰκίας καὶ διὰ μέσων τῶν μαχομένων ὠσάμενος ἐν τοῖς πολεμίοις ἀνεστρέφειο παῖων τὸν προστυχόντα καὶ καταβάλλον. De eius simili monstroso miraculo narrat Ammian. Marc. XXXI 16, 6.

Aliarum gentium exempla attulit F. Dümmler, Philol. N. F. VII (1894) 204 = *Kl. Schr.* II 405.

Sed haec hactenus. Praeter ea quae attuli nuditatis sacrae exempla multis in rebus nuditas, cum homines ad cultiorem vitae usum transducerentur, plerumque pedum tenus denu-datione conservata est¹. Qua de causa iam quaestio erit, quibus in rebus pedum nuditatis vestigia indagare possimus.

Ac primum quidem ad loca sacra nudis pedibus accedere praescriptum erat Pythagoreorum symbolis. *Θύειν χρῆ ἀνυπόδητον καὶ πρὸς τὰ ἱερά προσιέναι.* Aristot. ap. Iambl. vit. Pyth. 85, ibidem 105; Boehm, De symb. Pyth. 9sq.

Quod interdictum, qua ex opinione ortum sit, facile docemur Servii ad Verg. Aen. IV 518 scholiis: *In sacris nihil solet esse religatum.*

Cum autem antiqui, ut omnes fere gentes incultae, sub nodis et implicationibus vim actiones et sacras et profanas impediendam intellexerent, facile fieri potuit, ut homines superstitiosi soleas quoque, quas „vinculis scortis varie inter se colligatis ac nodatis ad pedem applicari solitas esse“ constat, quasque prorsus vincula veteres appellabant, infausti ominis ideoque a templis removeri religiosum esse putarent². Iambl. Protr. XXI 109, 28 Pist.: *Ἐτερον δὲ (σημαίνει) τὸ δεῖν δεσμῶν χωρὶς καὶ ἐύκτον ὄντα τὴν θεραπεῖαν καὶ γυῶσιν τῶν θεῶν ποιεῖσθαι. ταῦτα δ' οὐκ ἐπὶ τοῦ σώματος μόνου παραγγέλλει τὸ σύμβολον διαπραττεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν τῆς ψυχῆς ἐνεργειῶν κτλ.* Quae opinio vel eo affirmatur, quod saepe una cum calceis exuendi religione nodos praecipue crinium solvere iubetur, quem morem infra fusius explicabimus; v. Böhm, De symb. l. s.

¹ Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 3sqq.; Wächter *Reinheitsvorschriften* 24 adnot. 2. ² Wächter l. c. p. 23sqq.

Neque Graecorum Pythagorei soli nudis pedibus templa et loca sacra adire consueverant, sed solearum deponendarum religionem in quibusdam templis observatam esse ex legibus sacris, quae ad nostram aetatem pervenerunt, videmus, ut *ἱεροὶ νόμοι* Ialysiorum (Dittenberger, Syll. Inscr. Graec. II 560): *Ὁὐκ ὄσιον εἰσίμεν οὐδὲ εἰσφέρειν εἰς τὸ ἱερόν καὶ τὸ τέμενος τὰς Ἀλεκτρούνας· μὴ εἰσίτω ἵππος, ὄνος, ἡμίονος, γῖνος μηδὲ ἄλλο λόφορον μηθὲν, μηδὲ εἰσαγέτω εἰς τὸ τέμενος μηθεὶς τούτων μηθὲν, μηδὲ ὑποδήματα ἐσφέρειτω μηδὲ ὕσιον μηθὲν*, et Lycosurae (SIG II 939 = Ephem. archaeol. 1898, 249): *Μὴ ἐξέστω παρέρρηγην ἔχοντας ἐν τὸ ἱερόν τὰς Λεσποῖνας μὴ χρυσία ὄσα μὴ ἰν ἀνάθεμα μηδὲ πορφύρεον εἰματισμὸν μηδὲ ἄνθινον μηδὲ μέλανα, μηδὲ ὑποδήματα μηδὲ δακτύλιον. εἰ δ' ἂν τις παρὲνθῃ ἔχων τι τῶν ἅ στάλα κωλύει, ἀναθέτω ἐν τὸ ἱερόν. μηδὲ τὰς τρίχας ἀμπεπλεγμένας μηδὲ κεκαλυμμένους. Lex Eresiorum¹: *Μὴ εἰστέιχην δὲ μηδὲ γάλλοις μηδὲ γυναῖκες γαλλάζην ἐν τῷ τεμένει. μὴ εἰσφέρειν δὲ μηδὲ ὄπλα πολεμιστήρια μηδὲ θνασίδιον· μηδὲ εἰς τὸν ναῶν εἰσφέρειν σίδαρον μηδὲ χάλκον πλὴν νομίσματος μηδὲ ὑπόδεσιν μηδὲ ἄλλο δέρμα μηθέν· μὴ εἰστέιχην δὲ μηδὲ γυναῖκα εἰς τὸν ναῶν πλὴν τῆς ἱερέας καὶ τῆς προφήτιδος.**

Pedum autem nuditati in templis religiosae postea praeter nodorum evitationem aliam adscripserunt significationem, scorteorum impuritatem. Qua lege prohibebant, ne deorum fana morticinis, quod Graeci *θνησίδια* vocant, polluerentur².

¹ P. Kretschmer *Lesb. Inscr., Jahresh. des österr. archäol. Inst.*, V (Wien 1902) 139 sqq.; L. Ziehen, *Leges Graecorum sacrae e titulis collectae* II 1. Lpzg. 1906, 117.

² Vide Kretschmer *Oesterr. Jahresh.* V 140; cf. *Arch. Rel. Wiss.* X 402; XII 449; Oldenberg *Religion des Veda*, Berl. 1894, 417; Hillebrandt *Ved. Opfer u. Zauber*, Straßbg. 1894, 183; Hermann-Stark *Gottesdienstl. Alert.* 43 adnot. 12; Hesiod op. 735; Can. Hippol. 75, p. 82 (Achelis); Serv. Verg. Aen. XI 143: *Flaminicae Diali non licebat neque calceos neque soles morticinas habere*; Serv. plen. Verg. Aen. IV 518; cf. Festus 161. Quod ut evitaret, <Apollonius> Pythagoras *ὑπόδημα βίβλον ἐπέξαιτο*, Philostr. Ap. I 308. Sacerdotes interdum soleis ex alia materia consutis uti debent, Appian civ. IV 11; Mart. Cap. II 115; Aristides or. sacr. I 287; v. Lobbeck, Aglaophamus I 244 sqq.; Varro l. l. VII 81: *In aliquot sacris ac sacellis scriptum habemus: 'ne quod scorteum adhibeatur' ilco ne morticinum quid adsit*; cf. P. Sartori *Der Schuh im Volksglauben, Ztschr. des Ver. f. Volkskunde* IV (1894) 178 sq.; Wächter *Reinheitsvorschriften* 57 sq. 55.

Andaniae lege sacra (v. 21) μηδὲ ὑποδήματα εἰ μὴ πύλινα ἢ δερμάτινα ἱερόθυσια¹ in templa inducere fas est². Eadem de causa Carmentae sacellum scorteis indutis adire non licuit, Ov. fast. I 629:

scortea non illi fas est inferre sacello,
ne violent puros exanimata focos.

Fasti Praenestini (CIL² I 231) 308: *Partus curat* (scil. *Carmenta*) *omniaque futura ob quam causam in aede eius cavetur ab scorteis omnique omine morticino.*

Calceos exuendi moris mentio fit apud Non. Marc. 478, 12 M.: *Excalceatur pro excalceat. Varro Pseudulo Apolline* (Sat. Men. fragm. 439 Buecheler) *περὶ Θεῶν διαγνώσεως* 'quod in eius dei templa calceati introeunt; nam in oppido quae est aedes Apollinis, et quae ibi ad Herculis, ut introeat, nemo se excalciatur'.

In Dianae Cretensis templum nemo nisi nudis pedibus introire debebat, Solinus XI 8: *Cretes Dianam religiosissime venerantur, Britomartem gentiliter nominantes, quod sermone nostro sonat virginem dulcem. Aedem numinis praeterquam nudus vestigia nullus licito ingreditur.*

Deli templum Minervae Iovisque sacrum erat, quod soleis tantum depositis ingredi licebat. Παρ[ι]μένα εἰς τὸ ἱε[ρὸν τοῦ] Διὸς τοῦ Κυνθίου καὶ τῆς Ἀθηναῶς τῆς Κυνθί[ας] χε[ρ]σὶν καὶ ψυχῇ καθα[ρῆ] ἔ]χοντις ἑσθῆτια λευ[κ]ὴν ἀν[ι]ποδέτους, Ziehen, Leges sacrae n. 91 v. 9sq. p. 259; Delphis in Apollinis templo θέμις γυάλων ὑπερβῆναι λευκῶ ποδὶ θρίγκον, Eurip. Ion 220; Schömann-Lipsius *Griech. Allert.*² II 231 adn. 1.

Virgines a Locris quotannis ad vitium Cassandrae ab Aiace vi stupratae expiandum Troiam missae aedem Minervae nudis pedibus verrere debebant. Callim. fragm. 13a = Tzetzes ad Lycophron. 1141: *Εἰ δὲ τινες ἐκρύβοιεν ἀνελθοῦσαι λάθρα. εἰς τὸ τῆς Ἀθηναῶς ἱερόν, τὸ λοιπὸν αὐταὶ ἱέρεια ἐγένοντο. ἔσαιρον γὰρ αὐτὸ καὶ ἔρραινον. τῇ δὲ θεῶ ὄν προσίρχοντο οὔτε τοῦ ἱεροῦ ἐξίρχοντο, εἰ μὴ νύκτωρ. ἦσαν δὲ κεκαρμέναι, μονοχίτωνες καὶ ἀν-*

¹ V. Kretschmer l. c.; cf. Aristoph. av. 1265; Fest. p. 161.

² Cf. H. Sauppe *Die Neugestaltung der Mysterien von Andania in Messenien im I. Jhd. v. Chr., Abh. der Gött. Ges. der Wissensch.* VIII (1859) 217—274.

πόδητοι. Plut. de ser. num. vind. 12 Moral. 557D: Καὶ μὴν οὐ πολλὸς χρόνος, ἀρ' οὗ Λοκροὶ πέμποντες εἰς Τροίαν πέπανται τὰς παρθένας,

αἱ καὶ ἀναμπέχονοι γυμνοῖς ποσὶ ἤντε δοῦλαι
ἤοια σαίρεσκον Ἀθηναίης περὶ βωμὸν
νόσφι κρηδέμνοιο, καὶ εἰ βαρὺ γῆρας ἰκάνοι

διὰ τὴν Ἄλιαντος ἀκολασίαν ¹.

Isidi apud Aegyptios mulieres serviebant nudis pedibus. Aelian n. a. X 23: Ἐν τῇ Κόπτῳ τὴν Ἴσιν σέβουσιν Αἰγύπτιοι ταῖς τε ἄλλαις ἱεροουργίαις καὶ μέντοι καὶ τῇ παρὰ τῶν πενθοῦσῶν ἢ τοὺς ἀνδρας τοὺς σφετέρους ἢ τοὺς παῖδας ἢ τοὺς ἀδελφούς λατρεία τε καὶ θεραπεία . . . ἀλλὰ αἱ γε πενθοῦσαι παρὰ τῇ θεῷ καὶ χαμαὶ καθεύδουσαι καὶ ἀνυπόδητοι βαδίζουσαι . . . ἀπαθεῖς διαμένουσι.

Mos nudis pedibus deorum fana intrandi non modo Romanorum Graecorumque proprius erat, sed etiam apud alias gentes invenitur, velut apud Indaeos calceos locis sacris exuere religiosum erat (Exodus 3, 5; Iosua 5, 15; Act. VII 33) ² et Muhamedani vel hodie eum morem observant. Weinhold l. c. p. 5.

Deinde nuditatem ad pedes solos pertinuisse intellegimus in sacris divinis peragendis. Pythagoreorum symbolis iubetur *θεῖν χρῆ ἀνυπόδητον*. Aristot. apud Iambl. v. P. 85; ibidem 105: *Ἀνυπόδητος θεῖν καὶ προσκύνει*. Protr. 21; v. Boehm l. c. Quem morem commemorat Sil. Ital. Pun. III 26:

Discinctis mos tura dare atque lege parentum
Sacrificam lato vestem distinguere clavo.
Pes nudus tonsaeque comae castumque cubile
Irrestincta focus servant altaria flammae.

Quae consuetudo nudis pedibus sacrificandi ne Cimbrorum quidem a ritibus sacris alienus fuisse videtur; sacerdotes enim, quae viros in bella consequi solebant, nudis pedibus ad aram

¹ Fleischer in Roscheri *Lex. myth.* I 138; Vürtheim, De Aiacis origine, cultu, patria, Leiden 1907, 105sqq. Callimachi testimonio facile perspicui posse videtur, qua ratione nuditas sacra exulta sit.

² Sartori *Ztschr. d. Ver. f. Volkskunde* IV (1894) 178; Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 4sqq.; Wetzler u. Welte *Kirchenlexikon* VII 761. Rectissime de eo more indicavit K. Marti *Gesch. der israelit. Religion* ⁴, Straßb. 1907, 38.

stantes, captivos hostes occidebant eorumque ex sanguine vaticinabantur. Strabo VII 2. 3: Προμάντιες παρηκολούθουν ἰέρειαί, πολιοίτριες, λενχέιμονες, καρπασίνας ἑραπτίδας ἐπιπεπορημέναι, ζῶσµα χαλκοῦν ἔχουσαι, γυμνόποδες. τοῖς οἷν ἀλγµαλώτοις διὰ τοῦ στρατοπέδου συνήντων ξιφῆρεις. κατασιέψασαι δ' αὐτοὺς ἦγον ἐπὶ κρατῆρα χαλκοῦν, ὅσον ἀµφορέων εἴκοσι. εἶχον δὲ ἀναβάθραν, ἣν ἀναβάσα ὑπερπετῆς τοῦ λέβητος ἐλαιμοτόµει ἕκαστον μετεωρισθέντα. ἐκ δὲ τοῦ προχοµένου αἵματος εἰς τὸν κρατῆρα µαντείαν τινὰ ἐποιοῦντο. Sed earum mulierum nuditas facile e vaticinationis quoque munere manare potuit¹.

In Lemuriis pater familias ut mortuorum animas fabarum sacrificio placaret Ov. fast. V 429:

Nox ubi iam media est, somnosque silentia praebent . . .
 ille memor veteris ritus timidusque deorum
 surgit, habent gemini vincula nulla pedes,
 signaque dat digitis medio cum pollice iunctis,
 occurrat tacito ne levis umbra sibi . . .

(442) et rogat, ut tectis exeat umbra suis².

Thorax, quo statua Augusti ad Primam Portam inventa ornata est, imperatorem ostendit pedibus nudatum. Simili modo in sculptura Ravennae reperta, qua sacrificii caerimonia efficta est³, Agrippa nudis pedibus effictus est. De nuditate, quam ad rem divinam pertinere censet, A. Dieterichius⁴ rectissime iudicavit. Eodem modo in columna centenaria Divorum Marci et Faustinae imperator victor sacrum facit nudis pedibus⁵.

In votis nuncupandis deinde antiqui interdum nudis pedi-

¹ Cf. Grimm *Deutsche Mythologie*⁴ I 45. 79; P. Herrmann *Deutsche Mythologie*, Lpzg. 1898, 422.

² J. G. Frazer *Le rameau d'or*, tom. II (1908) 335; Landau *Hölle u. Fegfeuer* 221; J. E. Harrison *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge 1908, 35.

³ Conze *Die Familie des Augustus, ein Relief aus St. Vitale zu Ravenna*, Halle 1867, 11 sqq. ⁴ *Mutter Erde*, Lpz. 1905, 81 adn. 2.

⁵ Reinach *Répertoire de Reliefs Grecs et Romains*, Paris 1909, I 317. Plura de altero calceo exuto praebet Amelung, *Atti d. Pontif. Accad.* 1907, 115, quem locum suppeditavit Gu. Kroll, qui huius operis suscipiendi mihi auctor fuit.

bus, ne vinculorum vi impediēte prohiberentur, deorum auxilium exorabant. Verg. Aen. IV 518 Dido:

Ipsa mola manibusque piis altaria iuxta
unum exuta pedem vinclis in veste recincta
testatur moritura deos et conscia fati
sidera.

Compluribus porro in anaglyphis figuræ factæ sunt orantium unum modo pedem calceo indutorum; v. Deuticke adnot. ad Verg. Aen. IV 518. Quod uno tantum pede nudi sunt, perspicuum esse videatur, ei nuditati alium quoque sensum subesse, ut terræ contactu vires sibi parent arcanas. Sed alio loco de ea re agemus¹.

Deinde etiam incubantium nuditatem postea attenuatam esse cognoscimus. Aesculapii Pergameni oraculum adituri nudis pedibus εἰς τὸ μέγα ἐγκοιμητήριον intrabant:

Εἰς τὸ μέγα ἐγκοιμητήριον ὁ ἐγκοιμησόμενος
. . . ἱερεῖοις λευκοῖς ἀγνοῖς ἑλάας ἔ[ρ]ουσειν ἐστεμμένος
μήτε δακτυλίου μήτε ζώνην μ[ή]τε
. . . ἀνπ[ό]δ[η]το[ν] . . .²

Pedum porro nuditas in mysteriorum lustrationibus religiosa esse putabatur. Quae caerimonia perbene illustratur vasculo, quod E. Lovatelli *Bull. della comm. archeol. commun. di Roma* VII (1897) n. 5 tab. 1—5 publici iuris fecit, in quo mystam piaculum porci facientem videmus nudis pedibus (tab. 2, 1; 4, 9)³. In capitis quoque velandi caerimonia mystam pedibus nudum fuisse demonstratur vasis imagine apud Lovatelli l. s. tab. 1 depicta⁴. Soleas Strepsiadēs quoque deposuit apud Aristoph. nub. 719: *Φρονδὴ ψυχί, φρονδὴ ἐμβάας*, v. 858: *Τὰς δ' ἐμβάδας ποι τέτορας, ὄρωήτε σύ;* Item legibus sacris, quas inscriptio Andaniae inventa praebet, praescriptum est v. 14 p. 229 Sauppe: *Εἰματισμοῦ· οἱ τελούμενοι τὰ μυστήρια*

¹ De ea re acturus est E. Penquitt in dissertatione, quae inscribitur 'De Didonis Vergilianae exitu' quaeque Regimonti propediem edetur.

² M. Fränkel *Die Inschriften von Pergamon*, Berlin 1895 n. 264; editorem ἀνπ[ό]δ[η]το[ν] recte e lapidis fragmentis (' ' ^ ^ Η Τ ^) legisse puto.

³ Anrich *Das antike Mysterienw.* 203.

⁴ Anrich l. s.; de Jong *Die antiken Mysterien in religionsgesch. ethnolog. u. psychol. Beleuchtung*, Leiden 1909, 161.

ἀνυπόδετοι ἔστωσαν καὶ ἐχόντιο τὸν εἰματισμὸν λευκόν, αἱ δὲ γυναῖκες μὴ διαφανῆ, μηδὲ τὰ σαμεῖα ἐν τοῖς εἰματίοις πλατύτερα ἡμιδακτυλίον¹.

Sequuntur pompae sacrae, quas antiqui nudis pedibus ducebant².

Romae temporibus aridissimis, cum solis aestu fruges torreri viderentur, calamitatis fructuum avertendae causa rogatio decreta est, quam Aquaeliciam (Fest ep. p. 2) aut Aquilicium (Tert. apol. c. 44) vocabant. Supplicationes habitae sunt nudis pedibus et veste lugubri, quam ob causam etiam Nudipedalia appellabantur³. Tert. apol. c. 40: *Denique cum ab imbribus aestiva hiberna suspendunt et annus in cura est, vos quidem, quotidie pasti statimque pransuri, balneis et cauponis et lupanaribus operati, aquilini Iovi immolatis, nudipedalia populo nuntiatis, coelum apud Capitolium quaeritis, nubila de laquearibus exspectatis, aversi ab ipso deo et caelo*. Tert. de ieiun. 16 I 877 Oehl.: *Cum stupet caelum et aet annus, nudipedalia denuntiantur, magistratus purpura ponunt, fasces retro avertunt, precem indignant, hostiam instaurant. Apud quasdam vero colonias praeterea annuo ritu saccis velati et cinere conspersi idolis suis invidiam supplicem obiciunt, balnea et tabernacula in nonam usque cluduntur*⁴. De nudipedalibus apud Campanos habitis loquitur Petronius c. 44: *Ante stolatae ibant nudis pedibus*⁵ *in clivum (Capitolinum Tert. apol. c. 40) passis capillis, mentibus puris et Iovem (qui est tempestatum divinarum potens CIL VIII 2607) aquam exorabant: itaque statim urceatim plocebat*. V. Friedländeri

¹ Anrich *Mysterienw.* 203 adnot. 3; M. P. Nilsson *Griech. Feste*, Lpzg. 1906, 345; Ziehen, *Leges sacrae* n. 58 v. 15sqq.

² Cf. Sueton. Aug. 100, 4: *Reliquias (scil. Augusti) legerunt primores equestris ordinis tunicati et discincti pedibusque nudis ac Mausoleo condiderunt*. Wächter l. c. p. 24.

³ Wissowa, P. W. II 310; *Rel. u. Kult. der Römer* 106; Marquardt *Staatsverwaltung*³ III 261sqq.

⁴ Eandem consuetudinem nudis pedibus res sacras obeundi apud alias gentes observabat A. Dieterich *Sommertag*, *Arch. Rel. Wiss.* VIII (1905) *Beiheft* 114.

⁵ Quem morem nudis pedibus deorum auxilium imprecandi „ad vetustissimam illam opinionem animalium corio precationis vim magicam frangi“ mea quidem sententia haud iure refert G. Appel, *De Rom. precation.* 203.

adnotationem ad hunc locum 241. Vestalibus Romae celebratis matronas nudis pedibus ad Vestae aedem, ut numen rebus domesticis faveret, adisse atque deae immolasse tradit Ov. fast. VI 395:

Forte revertebar festis Vestalibus illa,
qua nova Romano nunc via iuncta foro est.
huc pede matronam vidi descendere nudo
obstupui tacitus sustinuique gradum¹.

Cum Galli iam moenibus urbis appropinquant, *virgines simul ex sacerdotio Vestae nudo pede sacra fugientia comitantur* (Flor. I 13).

Alexandriae in calathi pompa currum, quo calathus vehabatur, virgines nudis pedibus sequi fas erat. Callim. hymn. in Cer. VI 124 sqq.:

Ὡς δ' ἀπεδίλωτοι καὶ ἀνάμπυκες ἄστυ πατεῦμες,
ὧς πόδας, ὧς κεφαλὰς παραπηρέας ἔξομες αἰεὶ·
ὧς δ' αἱ λιχρογόροι χρυσῶ πλέα λίβνα φέροντι,
ὧς ἡμεῖς τὸν χρυσὸν ἀφειδέα πασαίμεθα².

In feriis quae Magnae Matri mense Martio a Romanis celebrabantur, primus dies, quem diem Sanguinis vocabant, luctui datus erat, alteram partem laetitia egerunt, denique dies festivi lavatione³ ad Almonem fluvium peracta finiebantur, qua occasione Cybelae deae effigiem nudis pedibus ad fluvium portabant. Prudentius Peristeph. X 154 sqq.:

Nudare plantas ante carpentum scio
proceres togatos matris Ideae sacris.
Lapis nigellus evehendus essedo
muliebris oris clausus argento sedet;
quem dum ad lavacrum praecedendo ducitis,
pedes remotis atterentes calceis
Almonis usque pervenitis rivulum⁴.

¹ Wissowa *Rel. u. Kult. d. Römer* 142; Preller-Jordan *Röm. Myth.* II 168; E. Aust *Die Religion der Römer*, Münster i. W. 1899, 177 sq.

² M. P. Nilsson *Griech. Feste* 351; Gruppe *Griech. Myth.* 912.

³ De ea lavatione velut ad pluviam impetrandam facta, id quod vernacula lingua *Regenzauber* vocamus, indicavit W. Mannhardt *Antike Wald- u. Feldkulte*, Berl. 1877, 291 sq.

⁴ Cumont P. W. II 2250; H. Hepding *Attis, seine Mythen und sein*

Adiungam Iudaeorum morem, qui nonnullis diebus festis nudis pedibus ambulabant; cf. Iuv. VI 159: *Observant ubi festa mero pede sabbata reges*. Ad hoc dicit scholion, quod Cornuto tribuitur (ed. Hoehler, Philol. 53, 1894, 512) Carolingi aetate conscriptum: *Mero pede: ideo quia festa die Saturni Iudaei ultra mille passus non progrediebantur longius de hospitio. 'mero' autem nudo, quia merum purum est, non mixtum*. Conferas etiam, quae Friedlaender ad hunc locum adnotavit.

Deinde ad nuditatem in rebus funebribus usitatam pertinere, quod in Hateriorum monumento in collocationis simulacro ad lectum funebrem tres mulieres adsidentes effictae sunt, tunica recincta, capillis solutis, pedibus nudis, edocuit E. Samter *Festschr. für O. Hirschfeld*, Berl. 1900, 251¹.

Qua ex origine nescio an lugentium habitum ducere liceat. Velut mulieres lugentes calceis non utuntur. Aphrodite Adonin queritur Bion I 20: *Λυσαμένα πλοκαυίδας ἀνὰ δρυμὸς ἀλάληται πενθαλέα νήπλεκτος ἀσάνδαλος* (v. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* III 3009). Autonoe Actaeona lacrimatur Nonn. Dionys. V 374:

Φιλοστόργῳ δὲ μενοινῆ
νήλιπος ἀκρήδεμνος ἱμάσσειο πένθει μήτηρ
καὶ πλοκάμους ἐδάξιεν, ὄλον δ' ἔρρηξε χιτῶνα,
πενθαλέοις δ' ὀνύχεσσιν ἕως ἐχάραξε παρῆας
αἶματι φοινίξασα, κατὰ στέροιο δὲ γυμνοῦ
παιδοκόμων ἐρύθηγε φερέσθιον ἄντιγα μαζῶν
μνησαμένη τοκετοῖο· φιλοθρήνον δὲ προσώπου
δάκρυσιν ἀνάοισιν ἐλούσατο φάρεα νύμφη.

Stat. Theb. IX 572:

Tristibus interea somnum turbata figuris
torva sagittiferi mater Tegeatis ephebi,
crine dato passim plantisque e more solutis
ante diem gelidas ibat Ladonis ad undas
purgatura malum fluvio vivente soporem².

Kult (Rel.gesch. Vers. u. Vorarb. I) Gießen 1909, 174; Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 1669.

¹ Vide Baumeister *Denkmäler* I 239; Daremberg-Saglio II fig. 3360; Helbig *Führer*² I n. 691; Sittl *Gebärden* 69.

² Gruppe *Griech. Myth.* 912 adn. 7.

Pectora denudantur¹, quod tamen etiam plangendi causa fieri potuit. Petron. sat. 111: *Matrona quaedam Ephesi . . . cum virum extulisset, non contenta vulgari more funus passis prosequi crinibus aut nudatum pectus in conspectu frequentiae plangere . . .*²; Ov. met. XIII 687:

Ante urbem exequiae tumulique ignesque pyraeque
effusaeque comas et apertae pectora matres
significant luctum.

Ov. fast. IV 454:

Et feriunt maesta pectora nuda manu.

Theocr. XV 134:

Λύσασαι δὲ κόμαν καὶ ἐπὶ σφνρὰ κόλπῳ ἀνεῖσαι
σιγήσει φαινομένοις λιγυρᾶς ἀρξέμεθ' αἰοιδᾶς.

cf. Ov. met. III 480; Catull. 64, 62.

Qua pectorum nudatione matres praecipue atque nutrices in precationibus atque supplicationibus utuntur.

Hom. Il. XXII 79:

Μήτηρ δ' αἰὲρ ἑτέρωθεν ὀδύρετο δάκρυ χέουσα,
κόλπῳ ἀνιεμένη, ἑτέρῳρι δὲ μαζῶν ἀνέσχεν·
καὶ μιν δάκρυ χέουσ' ἔπεα πτερόεντα προσηύδα·
Ἐκτορ, τέκνον ἐμόν, τάδε τ' αἶδεο καὶ μ' ἐλέησον
αὐτήν, εἴ ποτέ σοι λαθικηδέα μαζῶν ἐπέσχον.

Apud Senecam (Herc. Oet. 925) nutrix loquitur:

Per has aniles ecce te supplex comas
atque ubera ista paene materna obsecro.

Ov. met. X 391 sq.:

instat anus canosque suos et inania nudans
ubera per cunas alimentaue prima precatur.

Polyb. XV 31, 13: Ἡ δ' Ἀγαθόκλεια καὶ τοὺς μαστιούς (προ-
τείρασα), οἷς ἔφη θρέψαι τὸν βασιλέα, δεῖσθαι τῶν Μακεδόνων.

¹ Cf. Müller l. c. p. 42.

² In pompa, quae apud Maltenses acta est, nudis pedibus et pectoribus denudatis luctum significabant; cf. R. Wunsch *Das Frühlingsfest der Insel Malta*, Leipzig 1902, 59.

Cf. Hieron. ep. 14, 2: *Licet sparso crine et scissis vestibus ubera quibus ter nutrierat mater ostendat*; Charito III 55, 6¹.

Deinde in luctu vestes scinduntur; Iuv. X 261:

Ut primos edere planctus

Cassandra inciperet scissaque Polyxena palla.

XIII 130:

Et maiore domus gemitu, maiore tumultu
planguntur nummi quam funera. nemo dolorem
fingit in hoc casu, vestem diducere summam
contentus, vexare oculos umore coacto.

Aesch. Choeph. 25 sqq.:

*Λινοφθόροι δ' ἰφάσματων
λακίδες ἔφραδον ἔπ' ἄλγεσιν
πρόσπειρονοι στολμοὶ πέπλων ἀγέλαστοις
ξυμφοραῖς πεπληγμένων.*

Cf. Eur. Hec. 642 sqq.; Hel. 1089; Lucian. de luct. 12: *Καί ποῦ καὶ ἐσθῆς καταρρήγνεται*; v. Ov. met. XI 680; XI 635; Phlegon mirab. I 59 (Keller): *Ὡς δὲ εἶδεν ἡ Χαριτὴν τηλικαῦτα σημεῖα, ἀναβοῶν, καὶ διασρήξασα ἑαυτῆς τὰ τε ἐνδύματα καὶ τὸ ἱμάτιον, ἀπὸ τε τῆς κεφαλῆς ῥίψασα τὸ κεκρόταλον, πεσοῦσά τε εἰς τὴν γῆν καὶ περιχεθεῖσα τοῖς γνωρίσμασιν, ἐξ ἀρχῆς ἐποίησε τὸ πένθος*. At lugentium habitum, etsi antiquissimi funeris rituum memoria subesse videtur, tamen magna ex parte a doloris vi atque impetu ducere licet, quo gentium incultarum atque simplicium mentes multo vehementius commoventur, ut facile amentia et furore captas esse putes. Pectora denudabant saepe, ut ea ferire possent. Multum ad augendum luctum id quoque valebat, quod mortuo luctum maiorem demonstrare volebant.

A vatium deinde nuditate ducendum est, quod Dodonae II. XVI 234:

*Ἐπιτὸν δὲ Σελλοῖ
σοὶ ναίονσ' ἐποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι,*

v. F. Dümmler *Kl. Schr.* II 213.

¹ Sittl *Gebärden* 173; Dümmler, *Philol.* N. F. VII 205 = *Kl. Schr.* II 409; Müller l. c. p. 75. De eodem more apud Arabes usitato refert Wellhausen *Skizzen u. Vorarb.* III 125 sqq.

Apud Cyprianum ep. 75, 10 refert Firmilianus quidam *de muliere, quae duris temporibus vatis partes susceperat et tanta vi a daemone suo donata erat, ut cruda hieme nudis pedibus per asperas nives ire nec vexari in aliquo aut laedi illa discursione posset*; v. Tambornino, De daemonismo 94.

Item Maenades, quas nudo corpore plerumque fingi supra commemoravimus, pede quoque nudo depictae sunt; cf. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 227, quod etiam litterarum testimoniis confirmatur. Eur. bacch. 665:

*Βάχχας ποιτιάδας εἰσιδών, αἰ τῆσδε γῆς
οἴστροισι λευκὸν κῶλον ἐξηκόνησσαν.*

863: *ἄρ' ἐν παννυχίοις χοροῖς θήσω ποτὲ
λευκὸν πόδ' ἀναβακχεύουσα.*

Eurip. Cycl. 69 sqq.:

*Ἰαχον Ἰαχον ῥῶδ' ἄν
μέλπω πρὸς τὴν Ἀφροδίταν,
ἄν θηρέων πετόμαι
Βάχχαις σὺν λευκόποσιν.*

Nonn. Dionys. XLVI 145:

*Ἄλλ' ὅτε κῶρον ἴκανεν, ὅθι δρύες, ἥχι χορεῖται,
καὶ τελεταὶ Βρομίον Διασώδεις, ἥχι καὶ αὐτὴ
Βασσαρίδων ἀπέδιλος ἔην κερμαδοσσός ἄγρη.*

Quem morem cum aliarum gentium opinionibus comparavit Weinhold *Gesch. heidn. Ritus* 6.

CAPVT ALTERVM

De nuditate superstitiosa

Rebus sacris expeditis iam quaeramus, quomodo veteres nuditatis religionem observaverint in rebus ad superstitionem pertinentibus.

Ac primum quidem qui figuram corporis mutare volebat, vestes exuere debebat. Dei enim et daemones suo arbitrio formam quamlibet capere posse putabantur¹, praecipue aquarum numina propter eius elementi varietatem. Ita Achelous in Herculis, Scamander in Achillis certamine varia sub specie luctabantur. Thetis eo modo Pelei vires effugit (schol. Pind. Nem. III 61; Rohdii paradoxographi XXXIII: Παρ' Ὀμήρω Πρωτεύς εἰς πάντα μετεμορφοῦτο, καθὰ θέτις παρὰ Πινδάρω καὶ Νηρεὺς παρὰ Στρεσιγόρω καὶ Μίστρα) et Proteus ita Menelai vincula vana reddidit (Od. IV 455 sqq.). Similiter visiones nocturnae, quarum formae et lineamenta tenebris diffluunt atque evanescunt et nebularum varietatem accipiunt. Empusa transformationibus Dionyso pavorem inicit (Aristoph. ran. 293 sqq.). Lunae vicissitudines ex ea opinione ortae sunt (Luc. philops. 42 καὶ τὴν Σελήνην κατέσπασε πολύμορφόν τι θάμα καὶ ἄλλοτε ἄλλοῖόν τι φανταζόμενον· τὸ μὲν γὰρ πρῶτον γυναικείαν μορφήν ἐπεδείκνυτο. εἶτα βοῦς ἐγένετο πάγκαλος, εἶτα σκύλαξ ἐφαινετο), lamiae², κίρες (Stob. flor. V 22 μορφῶν

¹ Pradel *Griech. u. süditalien. Gebete (Rel.gesch. Vers. u. Vorarb. III 3)* Gießen 1907, 337 sq.

² Stoll in Roscheri *Lex. myth.* II 1819.

χαλεπῶν ἀπατήμασι ἔχουσαι), Erinyes¹ (Iphig. Taur. 291 sqq.) faciem transformant.

Ut daemones, ita etiam homines mutationes efficere posse antiqui putabant, sed eam vim exercere non possunt, nisi rebus adhibitis magicis. Circe maga Ulixis socios commutavit in sues virga divina, Od. X 238; Athen. XI 17 p. 374 e. Quare magi praecipue transformationis potestatem ex antiquorum superstitione possidebant; cf. Plaut. Epid. 188: *Iam ego me convertam in hirundinem atque eorum exsugebo sanguinem*. Pap. Lugd. (Dieterich *Abrahas* 190, 11): *Ποίησόν με γενέσθαι ἐν ὄμμασι (ὄνόμασι pap., corr. Kroll) πάντων πισμμάτων λέζον, κύνα, λέοντα, πῦρ, δένδρον, γῦπα, τεῖχος, ἕδωρ ἢ ὁ θεός*².

In praeceptis autem magicis, quibus homines ferarum speciem induere possunt, interdum praescriptum esse videtur, ut vestes exuant. Nudi igitur esse debent, qui versipelles fieri volunt³. Qua de causa miles apud Petronium vestes deposuit (cap. 62). Niceros narrat: *Venimus intra monumenta*⁴: *homo meus coepit ad stelas facere, ego sedeo cantabundus et stellas numero. deinde ut respexi ad comitem, ille exiit se et omnia vestimenta secundum viam posuit. mihi anima in naso esse, stabam tanquam mortuus. at ille circumminxit vestimenta sua, et subito lupus factus est . . . postquam lupus factus est, ululare coepit et in silvas fugit*.

Eodem autem modo, quo versipelles, cum mutarentur,

¹ L. Radermacher *Das Jenseits der Hellenen*, Bonn 1903, 103 sqq.

² Reitzenstein *Poimandres*, Lpzg. 1904, 22, 4; Radermacher *Jenseits* 53; Abt *Apologie des Apuleius* (*Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.*, IV 2) Gießen 1908, 127; Hartland *Legend of Perseus* III 27; B. Schmidt *Vollleben der Neugriechen*, Lpzg. 1871, 106, 116; Mannhardt *Ant. Waldkulte* 60.

³ Kroll *Aberglaube* 10; Rh. M. LII (1897) 338 sqq.; Weinhold *Gesch. h. Rit.* 14 sqq.

⁴ Cf. Marcellus Sidetes apud Aetium Iatr. VI 11 (Förster, *Physiognomici graeci* II 282): *Οἱ τῆ λεγομένη κυριαθροπότῃ ἢ λεκαθροπότῃ νόσῳ κατεχόμενοι κατὰ τὸν φεβρουάριον μήνα νεκρὸς ἐξίτωσι, τὰ πάντα μιμούμενοι λέζονος ἢ κύνας, καὶ μίχρας ἑαίρας τὰ μνηματα μάλιστα διατρέφουσιν* (aliter περὶ τὰ μνηματα (τοῖς τόγοις) διατρέφουσιν Orib.); v. Ev. Marc. 5, 2; ev. Matth. VIII 28; Galen XIX 702 K.; Lobeck *Aglaophthalmus* 638 y; W. H. Roseher *Das von der Kynanthropie handelnde Fragment d's Marcellus v. Side*, *Abh. sächs. Ges. d. Wiss.* XVII (1896) 12.

vestimentis vacare necesse erat, si lupi naturam abicere vellent, vestes induere oportebat¹.

Qua de causa vestimenta, quibus in reformatione opus esset, ne quo modo perderent, cavere versipelles oportebat. Itaque miles in Petronii fabula vestimenta circumminxit et ita ad locum devinxit. Deinde ad versipellis superstitionem spectat fabula Aesopica, qua similes cautiones observantur (fab. Aesop. coll. C. Halm, Lpzg. 1884, n. 196): *Κλέπτης καὶ πανδοχεύς. . . καὶ διηρούμενος ὥρα ἰκανῆ ἔχασμίσατο ὁ κλέπτης, καὶ ἰδοὺ μετὰ τοῦ χασμιᾶσθαι ὠρᾶτο ὡσπερ λύκος. ὁ δὲ πανδοχεύς φησι πρὸς αὐτόν· τί οὕτως ποιεῖς; καὶ ὁ κλέπτης ἀπεκρίθη· νῦν ἀναγγελῶ σοι. ἀλλὰ δέομαί σου, ἵνα φιλᾶξης τὰ ἱμάτιά μου· ἐνταῦθα γὰρ καταλείψω. ἐγὼ, κύριέ μου, οὐκ οἶδα, πόθεν μοι ἐπέρχεται τὸ χασμιᾶσθαι οὕτως. . . ὅταν οὖν χασμιθῶ τρεῖς βολάς, γίνομαι λύκος ἐσθίων ἀνθρώπους. Cauponi autem, cum fugere vellet, fur dicebat: Ἀνάμεινον, κύριέ μου, καὶ λαβὲ τὰ ἱμάτιά μου, ἵνα μὴ ἀπολέσω αὐτά κτλ.*

Item in Arcadia versipellem vestimenta deponere Plinius tradit VIII 81: *Euanthes inter auctores Graeciae non spretus tradit Arcades scribere ex gente Anthi cuiusdam sorte familiae lectum ad stagnum quoddam regionis eius duci vestituque in quercu suspenso tranare atque abire in deserta transfigurarique in lupum et cum ceteris eiusdem generis congregari per annos novem, quo in tempore, si homine se abstinerit, reverti ad id stagnum et, cum tranaverit, effigiem recipere ad pristinum habitum addito novem annorum senio. id quoque e fabulis, eandem recipere vestem.*

Idem fere Varronem auctorem secutus refert Aug. civ. Dei XVIII 17: *Hoc ut Varro astruat, commemorat alia non minus incredibilia de illa maga famosissima Circe, quae socios Ulixis mutavit in bestias, et de Arcadibus, qui sorte ducti transnatabant quoddam stagnum, atque ibi convertebantur in lupos et cum similibus feris per illius regionis deserta vivebant. Si autem carne non vrescerentur humana rursus post novem annos eodem renato stagno reformabantur.*

Quae fabula cum *Λιδὸς Ἀρκαλίου* sacris cohaerere puta-

¹ Kroll *Aberglaube* 10; R. Pischel *Zu Petrons Sat. 62, Abhdlgen. für Hertz*, Berlin 1888, 69 sqq.

batur¹ et cum Lycaonis nomine coniuncta est, cuius transfigurationem inde ortam esse Paus. VIII 2. 3 tradit, quod ἐπὶ τὸν βωμὸν τοῦ Λυκαίου Διὸς βρέφος ἤνεγκεν ἀνθρώπου (quocum conferas, quod homo in lupum mutatus carne humana se abstinere debet apud Plinium et Augustinum) καὶ ἔθυσσε τὸ βρέφος καὶ ἔσπεισεν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὸ αἷμα (quo ex scelere diluvium ortum esse narrat Ov. met. I 196sq.; v. Usener *Sintflutsagen* 37); contra quod sanguinem humanum bibisset, lupum factum esse testantur Plato rep. 565 d; Polyb. VIII 13, 7; Isidor Etym. VIII 9, 370; deinde ad Δάμαρχον quendam (Augustinus l. c. loquitur de Damaeneto quodam, v. Plin. VIII 34) translatum esse videtur; v. Paus. VI 8, 2.

Cuius rei originem esse (sententiae virorum doctorum de ea re valde discrepant, v. Immerwahr 16) optime cognoscimus *irgend einen totemistischen Wolfskult*², qui cultus, cum Arcades Διὸς Λυκαίου sacra instituerent, cum eis commixtus est³, praesertim cum nominum similitudo invitaret⁴.

Quibus rebus expositis ad rem redeamus. Ut in versipellis fabulis vestes deponuntur, etiam aliam in bestiam si quis mutabatur, nudus esse debebat. Apud Apuleium met. III 21: *Iam primum omnibus laciniis se devestit Pamphile et unguedine diu inlita fit bubo Pamphile*. Similiter apud Lucianum (asin. cap. 12) saga nuda describitur: Ὅρῳ οὖν τὴν μὲν γυναικα ἀποδυομένην. εἶτα γυμνὴ τῷ λύκῳ προσελθοῦσα . . . et unguedine uncta καὶ ἴν ἄλλο οὐδὲν ἢ κόραξ νυκτερινός. Quod cum imitari vellet Lucius, cum ab ancilla vasculum accepisset (cap. 13): *Ἐγὼ δὲ σπένδων ἰδὴ ἀποδύσας χροῖω ὕλον ἕμαντὸν καὶ ὄρνις μὲν οὐ γίγνομαι ὁ δυστυχής, ἀλλὰ . . . ἐπεὶ δὲ κύκλω περιεσιόποιον, ἕμαντὸν ἑώροον ὄνον*, et Apul. met. III 24: *Haec identidem adseverans (Fotis) summa cum trepidatione inreperit cubiculum et pyxidem depromit arcula, quam ego complexus ac deosculatus prius utque mihi prosperis faveret volatibus deprecatus, abiectis propere laciniis totis avide manus immersi et haurito plusculo uncto corporis mei membra perfricui. Iamque*

¹ W. Immerwahr *Die arkad. Kulte*, Lpzg. 1891, 10sqg.

² Kroll, Rh. M. LII 338sqg.; Robertson Smith s. v. *sacrifice* in *Encyclop. Brit.* ³ Drexler in *Roscheri Lex. myth.* II 2171.

⁴ Usener *Götternamen* 198; *Sintflutsagen* 76. 199.

alternis conatibus libratis brachiis in avem similem gestiebam; . . . sed . . . ac dum salutis inopia cuncta corporis mei considerans non avem me, sed asinum video.

Huc spectare videtur Apollon. Rhod. Arg. III 1042, quo loco Iason, ut corpus contra vulnera firmaret,

Ἴρι δὲ μυδῆρας τόδε φάρμακον, ἴνυ' ἀλοιφῇ
 γυμνωθεὶς φραΐδρονε τεὸν δέμας· ἐν δέ οἱ ἀλκῆ
 ἔσσει' ἀπειρεσίῃ μέγα τε σθένος, οὐ δέ κε φραΐης
 ἀνδράσιν, ἀλλὰ θεοῖσιν ἰσαζέμεν ἀθανάτοισιν¹.

Qua de causa Lucius cum rosis devoratis subito ad pristinum habitum reverteretur, in omnium aspectu nudus adstabat, Lucian asin. c. 54: Ἐγὼ δὲ ἐν ἑξ ἑνὸς ἐπιτρέχων . . . τὰ ῥόδα κατέπινον. τῶν δὲ ἔτι θαυμαζόντων ἐπ' ἔμοι ἀποπίπτει ἑξ ἑμοῦ ἐκείνη ἢ τοῦ κίττου ὕψις καὶ ἀπόλλυται, καὶ ἀφανῆς [ἴν] ἐκείνος ὁ πάλαι ὄνος, ὁ δὲ Λούκιος αὐτὸς ἔνδον μοι γυμνὸς εἰστέλει, et Apul. met. XI 13: *Tunc ego trepidans . . . coronam . . . devoravi nec me fefellit caeleste promissum. protinus mihi delabitur deformis et ferina facies . . . (14) sed sacerdos . . . praecipit tegendo mihi linteam dari laciniam. nam [me] cum primum nefasto tegmine despoliaverat asinus, compressis in artum feminibus et superstrictis accurate manibus, quantum nudo licebat, velamento me naturali probe muniveram. Tunc e cohorte religionis unus in pigre superiorem exutus tunicam supertexit me celerrime.* Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 13.

In Germanorum quoque asini fabula antiquissima apud J. Praetorium (Anthropodemus plutonicus, Magdeburg 1666) nuditas commemoratur². Sed haec hactenus. Iam dicendum est de nuditate ritibus magicis praescripta.

Quoniam in caerimoniis magicis omnia impedimenta removeri debebant, nodos in vestibus et crinibus habere non licebat, qua in religione vel eo progressi sunt, ut sub vestimentis ipsis vincula intellegerent antiqui. Qua de causa ad

¹ Eodem ritu deae ipsae corpus ad iter sublime praeparant II. XIV 170sq.; hymn. in Ven. 45sq. Quocum conferas etiam nuditatem strigarum Germanicarum per auras volantium, Weinhold l. c. p. 15sq.

² Weinhold *Über das Märchen vom Eselsmenschen, Sitzgsb. Berl. Ak.* XII (1892) 438.

hanc superstitionem revocare liceat cautionem, qua interdum magi in actionibus magicis nudi esse iubentur; v. Kroll *Aberglaube* 20; R. Dedo, *De antiquorum superstitione amatoria*, diss. Greifsw. 1904, 13.

Ac primum quidem nuditatis religionem in sacris amatoriiis observabant, quamquam plerumque pedum denudatione contenti fuerunt.

Meretrices Horatianae defixionem amatoriam imaginibus adhibitis¹ exsequentes a Priapo describuntur (Hor. sat. I 8; 23 sqq.):

Vidi egomet nigra succinctam vadere palla
Canidiam, pedibus nudis passoque capillo,
cum Sagana maiore ululantem, pallor utrasque
fecerat horrendas adspectu².

Apud Tibullum I 5. 55 maga:

Currat et inguinibus nudis ululetque per urbes
post agat e triviis aspera turba canum³.

Deinde Medea, venefica arte magica famosissima, in actionibus magicis corpore nudato depingitur. Sophocles in tragoedia quae inscribitur *Ῥιζοτόμοι* Medeam maleficas herbas secantem nudam descripsit:

Ἡ δ' ἐξοπίσω χερὸς ὄμμα τρέπονσ'
ὄπὸν ἀργινερῆ σιάζοντα τομῆς
χαλκίοισι κάδοις δέχεται . .
αἱ δὲ καλυπταὶ
κίσται ῥιζῶν κρύπτουσι τομάς,

¹ Effigies hominum loco fungentes persaepe in devovendi caerimoniis usurpantur, v. Pap. Par. 295 sqq., quo loco *γλιτροκατάδεσμος θαυμαστός* commemoratur; cod. astrol. III app. p. 41 v. 20 sqq.; cf. Wünsch, *Philol.* LII (1902) 26 sqq.; Kuhnert, *Rh. M.* IL (1894) 34 sqq.; Dedo, *De superst. am.* 16. 22; Abt *Apologie des Apul.* 229; Wünsch, *Def. tab. Att.* IG III 3 praef. XXVI sq.; cf. etiam *Globus* LXXXVI 181.

² Cf. Ivo Bruns *Der Liebeszauber bei den augusteischen Dichtern*, *Preuss. Jahrb.* CIII (1901) 193 sqq. (*Vortr. u. Aufs.* 321 sqq.); H. Düntzer *Des Horatius Canidiagedichte*, *Neue Jahrb.* 1892, 600; Riess, *Rh. M.* XLVIII (1893) 307 sqq.; O. Hirschfeld, *De incantamentis et devinctionibus amatoriiis* apud Graecos Romanosque, diss. Königsb. 1863, 43; Weinhold, *Heidn. Rit.* 48.

³ De ea re egit E. Oppenheim. *Αῖραι*, *Wiener Studien* 1908, 163.

ἄς ἴδε βοῶσ' ἀλαλαζομένη
 γυμνὴ χαλκείοις ἴμα δρεπάνοις,

v. Macrob. Sat. V 19, 9 = T. G. F. Nauck² 491 p. 249; cf. Welcker *Kl. Schr.* III 23.

Apud scriptores posterioris aetatis Medea fingitur nudis pedibus; ita Seneca Medeam inducit nudis pedibus (Med. 752):

Tibi more gentis vinculo solvens comam
 secreta nudo nemora lustravi pede
 et evocavi nubibus siccis aquas
 egique ad imum maria.

Apud Ap. Rhod. IV 43 cum domum relinqueret

Τῇ δὲ καὶ αὐτόματοι θυρέων ὑπόειξαν ὀχίρες,
 ὠκείαις ἄψοροισι ἀναθρόσκοντες ἀουδαῖς.
 γυμνοῖσιν δὲ πόδεσσιν ἀνὰ στεινὰς θένεν οἴμους,
 λαιῇ μὲν χερσὶ πέπλον ἐπ' ὀφρύσιν ἀμφὶ μέτωπα
 στεπλαμένη καὶ καλὰ παρήγια, δεξιτερῇ δὲ
 ἄκρογν ὑψόθι πέζαν ἀεριτάζονσα χιτῶνος,

quem ad locum scholiasta adnotat: *Οἷα γυναῖκες φραγμαζίδες.*
 Quocum conferas III 646:

ἼΗ ἴα, καὶ ὀρθωθεῖσα θύρας ὠίξε δόμοιο,
 νηλίποσ, οἰέανος· καὶ δὴ λελίητο νέεσθαι
 ἀτοκασιγνήτην δέ, καὶ ἔρκεος οὐδδὸν ἄμειψεν.

Ut venena ad Aesonem renovandum praepararet, Medea apud Ov. met. VII 180sqq.:

Postquam plenissima fulsit
 ac solida terras spectavit imagine luna,
 egreditur tectis vestes induta recinctas.
 nuda pedem, nudos umeris infusa capillos,
 fertque vagos mediae per muta silentia noctis
 incommitata gradus.

Ut autem Medae fama tanta adhaesit, ita etiam Thessalis mulieribus antiqui vires adscripserunt summas¹, quarum maxime

¹ De Thessalia, ut de omni veneficii patria, egit Dedo, De superst. am. 5. 32.

admirabantur potestatem lunae detrahendae¹. Lunae enim defectus magarum insidiis effectos esse superstitiosi credebant². Qua in caerimonia nuditatis religionem eas non neglexisse optime illustratur vase picto, quod duas magas nudas lunam facie muliebri significatam³ detrahentes ostendit. Iuxta autem litterae insculptae sunt κλῆθι πότνια Σελάνα, quod optime congruit cum versu intercalari Theocriteo (id. II): Φράζέο μεν τὸν ἔρωθ' ὄθεν ἵκετο πότνια Σελάνα⁴.

Deinde magae cum artibus miris mortuorum manes evocarent atque cogere *responsa daturus*⁵, nudis pedibus sacra magica fecisse videntur; v. Hor. sat. I 8, 23sq.; Ov. met. VII 180sq.⁶.

In alio quoque divinationis genere, quam hydromantiam sive lecanomantiam vocabant veteres (Varro apud Aug. civ. Dei VII 35; cf. Apul. Apol. 49), qua magi daemonum imagines in aqua apparentes de rebus futuris consulere videbantur⁷, nuditatem ad ritum sacrum pertinere elucet ex praeceptis magicis, quae Nephotes cum rege Psammeticho per litteras communicavit (Pap. Par. 172)⁸: Σὺ δὲ αὐτὸς σιεψάμενος κισσῶ μέλανι μεσουρανέοντος τοῦ ἡλίου ὥρα πέμπτη κατακλίθῃμι ἄνω

¹ Plin. XXX 7; Aristoph. nub. 749; cf. Dedo l. c. 36; Abt *Apologie* 96.

² Roscher *Scelne und Verwandtes*, Lpzg. 1890, 89; cf. A. Saupe, *Indiculus superstitionum*, Lpzg. 1891, XXI 26. Loca quae huc spectant collegit Roscher in *Lex. myth.* II 3165; Gruppe *Griech. Myth.* 900.

³ Cf. pap. Lugd. (Dieterich Abrax.) p. 205 7, ubi luna vocatur γυναικόμορφος. Luc. Philops. 14: Σελήνην κατέσπασε . . . θάμα ἄλλοτε ἄλλοτὸν τι γανταζόμενον, τὸ μὲν γὰρ πρῶτον γυναικίον μορφήν ἀπεδείκνυτο. Roscher *Scelne* 22; Abt *Apologie* 198.

⁴ Vide Gerhard *Ges. acad. Abh.* tab. VIII 8; Dilthey *Über thessal. Zauberinnen*, Rh. Mus. XXVII 389; Roscher in *Lex. myth.* II 3165.

⁵ De psychomantia apud antiquos verba fecerunt Liedloff, De tempestatis, necyomanteae, inferorum descriptionibus, quae apud poetas Romanos primi p. Chr. saeculi leguntur, diss. Lips. 1884; Ettig, *Acheruntica*, *Lpzger. Stud.* XIII (1891) 293; Fahz, De poetarum Romanorum doctrina magica (*Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* II 3) Gießen 1904, 111; Abt *Apologie* 98sqq.

⁶ Cf. Stending s. v. *Inferi* in Roscheri *Lex. myth.* II 254.

⁷ J. Burckhardt *Die Zeit Konstantins des Grossen*², Leipzig 1888, 224sqq.

⁸ De hoc epistularum usu verba fecit Dieterich *Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XVI 758; *Abraxas* 161.

βλέπων ἐπὶ τὴν σινδόνα γυμνὸς καὶ κέλευέ σου περικαλύπτεσθαι τοὺς ὀφθαλμοὺς τελαμῶν μέλανι καὶ περισιείλας σεαντὸν νεζρικῶ τροπῶ καμῖων τοὺς ὀφθαλμοὺς τὸ νεῦμα ἔχων πρὸς τῇ ἡλίῳ κατόρχον λόγων τῶνδε. *Abt Apol.* 245.

Sacra magica nudo corpore fieri iubentur Wessely *Griech. Zauberpapyri, Denkschrift d. Wien. Ak.* XXXVI (1888) 45 v. 26 sq.: Τελετή· προαγένουσας ἑπτὰ ἡμέρας ἑλθὼν πρὸ τῆς σελήνης εἰς τόπον ἀπογυμνωθεῖς.

Deinde in actione magica interdum pueri adhibentur, quos nudos esse necesse est. In pap. Berol. II ed. Parthey 151 v. 55 sqq. puer incantatus nudus esse debet: Ἐπὶ δὲ τούτοις ἐὰν μὴ ὑπακούσῃ, ἔλαιον καθαρὸν ὑαράνινον ἐπίχεε παιδὶ ἀφθόρῳ γυμναζομένῳ καὶ ἀναλαβὸν σκεύαζε λύχνον ἀμίλτωτον καὶ κείσθω ἐπὶ λιχνίας πεπλασμένης ἐκ παρθένου γῆς. Item nuditatis praescriptum praebet pap. Par. v. 88: Ἄλλη (scil. ἀπόλυσις)· πρὸς ἡλίον σινδονιασας¹ καὶ κεφαλῆς μεχρὶ ποδῶν γυμνηζότα² καὶ προκωδωνίσας παῖδα στήσον κατ' ἀντικρὸν τοῦ ἡλίου καὶ λέγε λόγον κατόπιν αὐτοῦ στάς.

Item effigies magica hominis nudi commemoratur in pap. Londin. 122, 105: Ἔστιν δὲ ὁ³ γραφεὶς ἄνθρωπος γυμνὸς ἐσιώς, ἔχων βασιλείον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοιοῦτο· ἐν δὲ τῇ δεξιᾷ χεὶρὶ ξίφος καμῖτῆ (?) ἐπὶ τὸν τράχηλον κείμενον⁴ καὶ ἐν τῇ εὐωνύμῳ ῥάβδον. ἐὰν δὲ χρηματίσῃ σοι, ῥοδίνῳ μύρω ἀπάλειψόν σου τὴν χεῖρα. ἔστι δὲ ζῆρδιον τῆς πράξεως figura sequitur. Wessely *Neue griech. Zauberpapyri, Denkschrift der Wiener Ak.* XXXII (1893) 58. Horatius puerum infossum, qui sacrificatur, ut *aridum iecur amoris esset poculum* depinxit *insignibus raptis* (epod. 5. 11), i. e. praetexta et bulla privatum.

Similiter in Germanorum aliarumque gentium superstitione nuditatem ad ritum pertinere magicum et magos et strigas plerumque nudos cogitari Weinhold l. s. passim exemplis demonstravit⁵.

¹ Σινδονιασας legi vult Abt.

² Coni. Abt. 167 adn. 5; papyrus habet γυμνωτα.

³ pap. ω. ⁴ pap. κειμενιτ.

⁵ Ab eadem origine duci licebit, quod in fabula quadam Christiana ἔρχεται ὁ διάβολος γυμνὸς καὶ τὰς χεῖρας ἔχων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ κρᾶζων ἔλεγεν, v. H. Usener *Legenden der Pelagia* 1879, 11 IX.

Quamquam nuditatis in rebus magicis significationem facile explicare possumus e vinculorum evitacione, tamen nescio, an aliam quoque originem ei legi subesse veteres putaverint.

Hercules cum Hesperidarum hortos peteret, Antaeum, hominem viribus ingentem, quocum in Africa septentrionali concurrir, ita tantum interficere potuit, ut a terra eius matre elevatum angeret, quam ille dum tangeret, vires eum non defecerunt. Apollod. II 5. 11: *Ταύτης (τῆς Αἰθύης) ἐβασίλευε παῖς Ποσειδῶνος Ἀνταῖος, ὃς τοὺς ξένους ἀναγκάζων παλαίειν ἀνήρει. τοῦτω παλαίειν ἀναγκαζόμενος Ἡρακλῆς ἀράμενος ἕμιμασι μετέωρον κλάσας ἀπέκτεινε. ψάοντα γὰρ γῆς ἰσχυρότερον συνέβαινε γίνεσθαι, διὸ καὶ Γῆς τινες ἔφασαν τοῦτον εἶναι παῖδα,* cf. Pherecydes FHG I 78. 33¹. Aleyoneus porro Terra matre natus in Gigantomachia Hercules sagitta transfixus tamen mortuus non est, sed cum in solo, unde ortus erat, immortalis esset, Hercules eum extra Pallenae fines extulit. Apollod. I 6. 1, 6: *Πρῶτον μὲν ἐτόξευεν Ἀλκωνέα* (cf. I 6. 1, 3: *Ἀλκωνεύς, ὃς δὴ καὶ ἀθάνατος ἦν, ἐν ἧπερ ἐγεννήθη γῆ μαχόμενος*)· *πίπτων δὲ ἐπὶ τῆς γῆς ἀνεθάλλετο*. *Ἀθηνᾶς δὲ ὑποθεμένης ἔξω τῆς Παλλήνης εἵλκεν αὐτόν*². Deinde in museo Treverensi Veneris simulacrum est (Hettner, catalog. n. 656), quod erat, ut traditur *in Coemeterio Monasterii D. Matthiae ferrea suspensum catena, ita lapidantium ictibus*³ *undique contusum, ut vix ulla membris sit species*; v. W. Chr. Florencourt, *Der gesteignigte Venustorso zu St. Matthias bei Trier, Ztschr. des Ver. v. Altertumsfreunden im Rheinland XIII* (1848) 128sq. Veneris autem statnam prioribus temporibus Dianae imaginem esse putabant, quam ut daemonem malignum atque cum turba venatoris furentis vagantem in superstitione populari valde timebant. Cuius vires magicas vanas atque innoxias reddere credebant, cum a terra solutum sublime suspendebant⁴. Quae opinio quam late pro-

¹ Oertel in Roscheri *Lex. myth.* I 362.

² Oertel in Roscheri *Lex. myth.* I 251; M. Mayer *Giganten u. Titanen*, Berlin 1887, 172.

³ Quod vernacula lingua *Heidenwerfen* vocamus, v. Sinrock *Ztschr. f. deutsche Mythol.* II 131sq.

⁴ L. Radermacher *Venus in Ketten*, *Westdeutsche Ztschr. f. Gesch. u. Kunst* XXIV (1905) 219sq.

pagata sit, Radermacher l. c. 226 exemplis demonstravit, quorum hoc affero ex libello medio aevo conscripto, quod *Hexenhammer* inscribitur, cap. VIII, quo loco de magis agitur: *Es ist ratsam, eine solche Gefangene sofort von der Erde aufzuheben, wenn man ihrer habhaft wird, dass sie nicht den Fussboden berührt; sie könnte sich sonst durch Zauber wieder befreien*¹.

Deinde quod terrae vires attribuerunt arcanas, medicinas interdum terram tangere vetitum est, cum earum vim salubrem minui putarent. Marc. Emp. 1. 68: *Hirundinum pulli lapillos in ventriculis habere consuerunt, ex quibus qui albi maxime fuerint, si in manu etiam singuli teneantur aut circa caput lino nectantur, veterrimos et diutinos capitis mulcent dolores, nisi contactu terrae lapillorum potentia minuatur.*

Marc. 1. 76: *Corona de pulcio prodest capiti inposita, si terram non tangat.*

Plin. XX 6: *Putant conceptus adiuvari adalligato (elaterii) semine, si terram non attigerit.*

XX 29: (*Hibisci radicem*) *quidam ad hunc usum auro offodiendam censent cavendumque, ne terram attingat.*

XX 38: (*Inula*) *si, ut cruta est, terram non attingat, condita tussim emendat.*

XXI 147: (*Potium*) *adalligandum contra oculorum suffusiones cavendumque, ne terram attingat.*

XXIII 137: *Hi (ricini) si terram non attigere, sanguinem sistunt adalligati.*

138: *Idem praestare et ramus dicitur . . . si terram non attigerit, privatim mulieribus adalligatus lacerto contra abundantiam mensum. Hoc et quocumque tempore ab ipsis decryptum ita, ut terram non attingat, adalligatumque existimare praestare.*

XXVII 89: *In hoc (gallidrae canli) crescente aestate vermiculos nasci tradit (Xenocrates), quos pyxide conditos adalligari cum pane bracechio ab ea parte, qua dens doleat, mireque ilico dolorem tolli. Valere non diutius anno et ita, si terram non attigerint.*

Plin. XXVIII 34: *Ferunt difficiles partus statim solvi, cum quis tectum, in quo sit gravida, transmiserit . . . hasta velituri*

¹ Ennemoser *Gesch. d. Magie* 808.

evulsa corpori hominis, si terram non attigerit . . . sic et sagittas corpori eductas, si terram non attigerint, subiectas cubantibus amatorium esse.

XXVIII 41: *Pueri qui primus ceciderit dens, ut terram non attingat, inclusus in armillam et adsidue in brachio habitus muliebrium locorum dolores prohibet.*

XI 203: *In iuvenearum secundo ventre pilae rotunditate nigricans tophus, nullo pondere, singulare, ut putant remedium aegre parientibus, si tellurem non attigerit.*

Marc. 36. 70: *Carmen idioticum, quod lenire podagram dicitur, sic. in manus tuas exspues, antequam a lecto terram mane contingas, et a summis talis et plantis usque ad summos digitos manus duces et dices.*

Quae potestas medicinarum vim magicam attenuans etiam contrarium efficiebat, ut remedia meliora fierent. Terrae vires inesse opinatur aegritudinem vincientes Rieß, PW. I 44. Varro r. r. I 2, 27: *Ego tui memini, medere meis pedibus „terra pestem teneto, salus hic maneto in meis pedibus“.* Hoc ter noviens cantare inbet, terram tangere, despucere, ieiunium cantare. Cf. Marc. 32, 20: *Surculum quoque ex myrto terra tactum si quis gerat, ab inguinibus tutus erit.*

Contra scorpiones medetur Plin. XXIX 91: *Lapillus qualiscunque ab ea parte, qua in terra erat, adpositus. Plagae levat dolorem, item testa, sicut erat terra operata ex aliqua parte, inposita liberare dicitur.*

Ad terrae porro vim levantem referre possumus morem Romanorum morientes humi ponendi, Non. p. 279, 24; Serv. Aen. XII 395. Qui usus quam late diffusus sit, E. Samter *Antike und moderne Totengebräuche, Neue Jahrb. XV (1905) 36 sq.* demonstravit, qui eam consuetudinem ita explicavit: *Der Sterbende soll mit der Erde in Verbindung gebracht werden; jedenfalls damit die Seele ohne Aufenthalt in das Totenreich unter der Erde eingehen kann.*

Ad terrae deinde vim profanam spectet fortasse illud *αἴθερα* hostiarum, de quo refert v. Fritze *Zum griech. Opferritual, Arch. Jhrb. XVIII (1903) 58 sqq.*; P. Stengel, *ibid.* 113 sqq. (*Opferbräuche der Griechen 113 sqq.*); alia de ea caerimonia affert Ziehen, *Bursians Jahresber. CXL (1908) 51 sqq.*

Quae vis magica, quam magi a terra acceperunt, augeri videbatur, si magi nudis pedibus terram tangerent. Qua ex superstitione sagae, ut figuram vertere possent, pedes denudare solebant, ut artius cum terra cohaererent¹.

Cuius opinionis vestigia etiam apud antiquos indagari posse videntur. Huc enim spectare putaverim exemplum e medicina populari sumptum, quod Plin. XXIX 131 exhibet: *Aranei muscarii tela et praecipue spelunca ipsa inposita per frontem ad duo tempora in splenio aliquo ita, ut a puero impube et capiatur et imponatur nec is triduo se ostendat ei, cui medebitur, neve alter nudis pedibus terram attingat his diebus, mirabiliter epiphoris mederi dicitur*, quo praecepto evitari credebant homines superstitiosi, ut daemonis, qui morbum effecerat vim atque potentiam debilitarent. Eadem de causa neophytae post baptismum terram tangere nudis pedibus non licebat, Aug. ep. 55. 19 (MiPL 33. 221): *Ut gravius corripatur, qui per octavas suas terram nudo pede tetigerit, quam si mentem vinolentia sepelierit*. Cf. Anrich *Mysterienw.* 212; Oldenberg *Religion des Veda* 417.

Cum autem terrae matri vires attribuerent valentissimas, ex ea superstitione nostratium quoque morem ducere licet infantes imbecillos atque infirmos post partum in terra ponendi², quam caerimoniam repraesentare videtur sarcophagus ad viam Latinam inventus (*Annali dell' Inst.* 1868 tab. Q. R.): sub lecto, in quo mater reposita est, infans nudus in terra iacet; quocum conferas picturam Pompeianam (Helbig *Wandgemälde* 1401 b., tab. XIX), qua infans nudus humi collocatus depictus est, iuxta quem ab utraque parte videmus mulierem: quod simulacrum *stellt wahrscheinlich die Weihe des Kindes an Tellus mater dar*, ut interpretatus est A. Dieterich *Mutter Erde* 12 adn. 1.

Quibus expositis nescio an evinci possit nuditati in sacris magicis praescriptae eam subesse sententiam, ut magi terram matrem velut potestatis magicae fontem attingerent ipsam.

¹ V. Schambach-Müller *Niedersächs. Sagen* p. 359, quem auctorem affert Radermacher l. s. 226.

² Radermacher l. c. 225 adn. 22; Wlislöcki *Volks Glaube u. relig. Brauch der Magyaren* 63.

Ad eas porro terrae vires magicas redire videtur, quod Verg. Aen. IV 518 Dido deos obtestatur *unum exuta pedem*, ad quod Servius *quia id agitur, ut et ista solvatur et implicetur Aeneas* perperam adnotavit; qui orantium habitus etiam imaginibus confirmatur, v. supra p. 27. Pedis alterius denudatio in more erat apud nonnullas gentes, cum in proelium irent, ut Hernici apud Verg. Aen. VII 689: *Vestigia nuda sinistri instituere pedis; crudus tegit altera pero*. Quae consuetudo quamquam a Servio explicatur: *Atqui ipse est in pugnantibus primus; sed bene nudus est, quia legitur scuto; dextrum autem tectum conveniebat esse, quasi ab armis remotum*, tamen e more quodam sacro manavisse videtur, et facile fieri potuit, ut ea caerimonia ad terrae vim spectaret arcanam. Eundem morem apud Graecos extitisse docet Macrob. Sat. V 18. 13: *Morem vero Aetolis fuisse uno tantum pede calceato in bellum ire ostendit clarissimus scriptor Euripides tragicus, in cuius tragoedia, quae Meleager inscribitur, nuntius inducitur describens, quo quisque habitu fuerit ex ducibus, qui ad aprum capiendum convenerant. . . . In eo hi versus sunt* (Nauck² fr. 530):

. . . Οἱ δὲ Θεστίων
 παῖδες τὸ λαὸν ἔχοντες ἀνάρβυλοι ποδός,
 τὸν δ' ἐν πεδίλοις, ὡς ἐλαφρίζον γόνυ
 ἔχουσι, ὃς δὴ πᾶσι Αἰτωλοῖς νόμος.

Hoc cum loco consentit scholiastes, qui ad Phoeniss. 138 adnotavit: *Ἰσως ὅτι ἐξηλλαγμένοι οἱ Αἰτωλοὶ περὶ τὰς ὀπλίσεις . . . καθάτεραι καὶ τὴν ἐπόδεσιν, ὥστε τὸν δεξιὸν μὲν ἐποδεδέσθαι πόδα, γυμνὸν δὲ ἔχειν τὸν ἀριστερόν*. De Plataeensibus, qui dextrum pedem nudum habebant, loquitur Thuc. III 22: *Ἰσσαν δὲ ἐστίαλεις τε τῇ ὀπλίσει καὶ τὸν ἀριστερόν πόδα μόνον ἐποδεδεμένοι ἀσφαλείας ἔνεκα πρὸς τὸν πηλόν*, cf. Macrobius l. c. Huc videtur deinde pertinere illud Iuv. VI 16: *Altera quos undo tradunt Gallia talo*, quam lectionem (*altera Gallia* h. e. Galatia; cf. etiam Schol.; Jahn legi vult *gallica talo*) defendit Friedlaender, comm. ad h. l. Restat ut afferam Iasonis fabulam. Peliae enim sortes datae erant: *Τὸν μοροζορίπιδα πάντως ἐν γηλαζῇ σχεθέμεν μεγάλη | εὐτ' ἂν αἰλειῶν ἀπὸ σταθμῶν εἰς ἐδέλιον χθόνα μόλη κλειῶς Ἰωλκοῦ, ξένος*

αἴτ' ὄν ἀσιός, Pindar Pyth. IV 133; cf. schol. Pind. Pyth. IV 133 = Pherec. FHG I 87. 60; Apoll. Rhod. I 5; Apollodor I 107: *Περὶ τῆς βασιλείας ἐθέσπισεν ὁ θεὸς τὸν μονοσάνδαλον γυλάξασθαι*. Lactant. Plac. in Statii Theb. V 336: *Pelias responsum acceperat ut ab eo spoliaretur arce, qui altero ei nudo pede occurrisset*; Lycophr. Alex. 1309 sq. cum schol., v. Seeliger in Roscheri *Lex. myth.* II 65.

Cum ea Iasonis fabula optime congruit, quod ex Germanorum superstitione mali ominis esse putabatur, si quis uno tantum pede indutus esset¹.

Iam venimus ad aliud superstitionis genus, ad medicinam popularem. Quanta affinitate medicina apud gentes cultu atque humanitate inferiores coniungatur cum sacris magicis satis superque constat². Quare mirum non est, quod in rebus ad medicinam popularem pertinentibus nuditatis praescriptum invenimus. Ac primum quidem ut in rebus magicis herbae medicinales colliguntur nudis pedibus. Plin. XXIII 110: *Primus pomi huius partus florere incipientis cytinus vocatur a Graecis, mirae observationis multorum experimento. Si quis unum ex his, solutus vinculo omni cinctus et calciatus atque etiam anuli, decerpserit duobus digitis, pollice et quarto, sinistrae manus atque ita lustratis lexi tactu oculis in os additum devoraverit, ne dente contingat, affirmatur nullam oculorum imbecillitatem passurus eodem anno*. Quo cum praecepto conferas Burchardium, qui circa annum millesimum Vormatiae episcopus erat, apud Grimm, D. M.⁴ III 409, qui herbam, quae bilis vocatur, in remediis enumerat, *quam virginem nudam minimo digito dextrae manus eruere faciunt et radicibus erutam cum ligamine aliquo ad minimum digitum dextri pedis alligare*.

Similiter sanguis hircinus a puero investi exceptus auxiliium praebet calculosis. Marc. 26. 94: *Calculosis expertus affirmat incredibiliter succurri remedio tali, si . . . hircum . . .*

¹ Grimm *Deutsche Mythologie*⁴ III 445; Sartori *Der Schuh im Volksglauben* 150. 462; Schuller, progr. Schäßburg 1863, 26; Ploß *Das Kind* 204.

² Gomperz *Griech. Denker*, Lpzg. 1903, I 223; Wuttke *Der deutsche Volksaberglaube*, Berl.³ 1900; Most *Encyclop. der Volksmedizin* 1893; Bartels *Medizin der Naturvölker* 1893.

occidas. melius autem erit, si castus purusque fuerit et qui occidit et qui accipiet remedium. Exsecto igitur gutture eius sanguis excipitur, utilis, si ab investibus pueris excipiat, comburitur in vase fictili usque ad cinerem.

Deinde aegrotus ipse, dum remedium accipit, nudus esse debet. Marc. 31. 33: *Luna XIII hora VIII antequam exeant vel erumpant mori arboris folia, oculos tres tolles digitis medicinali et pollice manus sinistrae et in oculis singulis dices . . . mittesque in coccum Galaticum et in phoenicio lino conchyliatae purpurae conligabis et dices . . . et nudum eum, cui remedio opus est, praeligamine illo cinges.*

Apud Babylonios in exorcismi ritibus praescriptum est, ut qui a daemone quodam morbo ictus est, in sanandi caerimonia vestes exuat¹.

Deinde qui morbum curare vult vestium vinculo vacare fas est. Ita inguinum tumores verbascum a virgine impositum sanat. Plin. XXVI 93: *Experti adfirmavere plurimum referre, si virgo imponat nuda ieiuna ieiuno et manu supina tangens dicat: „negat Apollo pestem posse crescere, cui nuda virgo restinguat“, atque ita retrorsa manu ter dicat totiensque despuant ambo; v. Kroll *Aberglaube* 20; Rieß, PW. I 58.*

Denique lotium pueri investis habebatur pro medicina valentissima. Marc. 8. 78: *Ad caliginem abolendam de experimento uteris hoc remedio: salem ammoniacum exustum tere et permisce cum lotio pueri investis atque inde assidue oculis inunge vel superline.* Marc. 9. 23: *Pueri investis urina recens auriculae dolenti et ulcerosae instillata omni umore siccato et dolorem tollit et ulcera mira celeritate persanat.* Theod. Prisc. eupor. I 12: *De oculorum causis 33. et aeris flos tritus in lotio investis pueri (virginis habet cod. Berol. [Pseudo-Theodori] lat. qu. 198 membr. saec. XII) per septem dies postquam siccaverit ex eo pulvere melle mixto loco impositus competens beneficium praestat (tumori circa angulum).*

Ex aliarum gentium superstitione exempla, quibus nudi-

¹ H. Zimmermann *Beitr. zur Kenntnis der babylon. Religion*, Lpzg. 1901, 167 n. 3; Dölger *Exorzismus* 110.

tatem in rebus medicis usitatam fuisse apparet, conguessit Weinhold *Gesch. d. heidn. Rit.* 35 sqq.¹

Deinde in rebus rusticis, cum gentes pastoriae atque agrestes maxime superstitioni deditae sint, nuditatis religionem commemoratam invenimus. Adhibetur enim ab iis, qui detrimentum a frugibus arcere volunt. Ita ut herbas nocentes ex agro depellat, virgo nuda agrum circumire debet. Geop. II 42. 3: *Περὶ λέοντος βοιάνης, ἣν καὶ ὀροβάκχην καλοῦσιν. Θεραπεία οὖν ἐδύσκειται ἐιτέρα φυσικῆ καὶ ἀντιπαθῆς, ἣ καὶ Δημόκριτος μαρτυρεῖ· παρθένος ὄραν ἔχουσα γάμου, ἀνυπόδετος γυμνῆ (αἶμα ἔχουσα γάμου . . . (ras) οὔσης γυμνῆς cod. F) μηδὲν καθόλου περιζειμένη, λελυμένη τὰς τρίχας, ἀλετριούνα ἐν ταῖς χερσὶν ἔχουσα περιελθῆτω τὸ χωρίον, καὶ εὐθέως χωρίζεται μὲν ἡ λεόντειος πόα, τὰ δὲ ὕσπρια κρείττονα γίνεται, ἴσως καὶ τῆς βοιάνης ταύτης τοῦ λέοντος τὸν ἀλετριούνα φοβομένης.*

Item mulier nuda bestiolas² molestas removere potest, qua ratione urucae praecipue interficiuntur. Plin. XXVIII 78: *Quocumque autem alio menstruo si nudatae (scil. mulieres) segetem ambient, urucas et vermiculos scarabaeosque ac noxia alia decidere Metrodorus Scepsius (FHG III fr. 4 p. 204) in Cappadocia inventum prodit ob multitudinem cantharidum; ire ergo per media arva relectis super clunes vestibus. Alibi servatur, ut nudis pedibus eant, capillo cinctuque dissoluto*³.

Apud alios auctores nuditas pedibus tenus conservatur. Colum. XI 3. 64: *Sed Democritus in eo libro, qui Graece inscribitur περὶ ἀντιπαθῶν, adfirmat has ipsas bestiolas (urucas) enecari, si mulier, quae in menstruis est, solutis crinibus et nudo*

¹ Cf. Aelian. n. a. XVI 28: *Καλλίας . . . φησὶ τοὺς κεράστας ὄφεις δεινοὺς εἶναι τὸ δῆγμα· ἀναίρειν γὰρ καὶ ζῶα ἄλογα καὶ ἀνθρώπους, εἰ μὴ παρήη Λίβυς ἀνὴρ, Ψύλλος ὃν τὸ γένος . . ., ἐὰν δὲ περαιτέρω καὶ τοῦδε τοῦ φαρμάκου κατισχύῃ τὸ κακόν, ὃ δὲ τῷ νοσοῦντι παρακλίνεται γυμνῷ γυμνὸς καὶ τοῦ χρωτός οἱ τοῦ ἰδίου προσανατρίψας τὴν ἰσχὺν τὴν συμφυῆ, εἴτα μέντοι τοῦ κακοῦ πεποιήκε τὸν ἀνθρώπον ἐξάντη.*

² Kroll *Abergl.* 28 sq.; cf. etiam Kroll, *Analecta Graeca*, progr. Greifswald 1901, p. 9 v. 114 sqq.

³ Ploß-Bartels *Das Weib*⁴ I 328; Weinhold l. c. 32 sqq. Germanorum eiusmodi superstitionem exhibet E. H. Meyer *Deutsche Volksk.* 15 sq.; *Indogerm. Pflüegebräuche*, *Ztschr. Ver. Volksk.* XIV (1904) 10 adnot. 2.

pede unamquamque aream ter circumbeat: post hoc decidere omnes vermiculos et ita emori.

Colum. X 357 sqq.:

At si nulla valet medicina repellere pestem,
Dardanicae veniunt artes nudataque plantas
femina, quae iustis tum demum operata iuvencae
legibus obsceno manat pudibunda cruore,
sed resoluta sinus, resoluta maesta capillo,
ter circum areolas et saepem ducitur horti.
quae cum lustravit gradiens, mirabile visu,
non aliter quam decussa pluit arbore nimbus
vel teretis mali vel tectae cortice glandis,
volvitur in terram distorto corpore campe.

Plin. XVII 266: *Contraque urucas et, ne mala putrescant, lacerti viridis felle tangi cacumina iubent, privatim autem contra urucas ambiri arbores singulas a muliere incitati mensis, nudis pedibus, recincta.*

Pallad. agric. I 35. 3: *Aliqui mulierem menstruantem nusquam cinctam solutis capillis nudis pedibus contra erucas et cetera hortum faciunt circumire.*

Geop. XII 8. 5: *Κάμπας ἐν λαχάνοις ἢ δένδροις μὴ εἶναι. τινὲς δὲ, ὅταν κάμπαι πολλαὶ ὄσι, γυναιὶα καθαιρομένην εἰσάγουσιν εἰς τὸν κῆπον, ἀνυπόδετον, λυσίτριχα (λυσίζομον cod. M), ἐν μόνον ἐνδεδυμένην ἱμάτιον, καὶ μηδὲν ἄλλο ὕλως ἔχουσαν, μήτε περιζώμια μήτε ἕτερόν τι (iam elucet, qua ratione nuditas paulo coercita sit!). αὕτη γὰρ ἐν τούτῳ τῷ σχήματι τρεῖς περιελθοῦσα τὸν κῆπον καὶ διὰ μέσου ἐξελθοῦσα, εὐθέως ποιήσει ἀφανεῖς τὰς κάμπας¹.*

In vinis curandis pueri investes occupantur. Pallad. de agric. VIII 7: *De hydromelli: inchoantibus canicularibus diebus aquam puram pridie sumis ex fonte. in III aquae sextariis unum sextarium non despumati mellis admiscebis ac diligenter per carenarias divisum quinque horarum spatio continuo per investes pueros curabis agitare rasa ipsa concutiens. tunc quadraginta diebus ac noctibus patieris esse sub caelo.* Pallad. XI 14. 16: *Illud memento servare prae ceteris, ut, quotiens vinum movetur, investis puer hoc aut aliquis satis purus efficiat. Sed*

¹ Schenkl *Röm. Mitt.* XXI (1906) 210sqq.

dubium est, utrum illud *puer investis* nudum significet an inpubem. Puer qui in Liberalibus togam virilem sumebat, vesticeps vocabatur (Marquardt, *Privatalt.*² I 125; Fest. ep. p. 368. 9; Gell. V 19. 7; Tertull. de an. 56; Auson. idyll. 4. 73; Apul. de mag. c. 98), ante id tempus investis erat (Macrob. Sat. III 8. 7; Apul. met. V 28, de mag. c. 98. De ea voce perperam iudicaverunt Nonius p. 45 M; Serv. ad Aen. VIII 659). Cum autem ea caerimonia pubertatis termino fieret, voces investis et inpubes, vesticeps et puber eadem significatione usurpari solebant. Qua ex origine eum morem deducamus, incertum est, tamen inde ortum esse suspicari liceat, quod pueri pristinis Romanorum temporibus primam aetatem nudo corpore agebant. Qui pueri investes vel inpubes (*ἄφθογοί*) quantum valuerint in medicina populari et in rebus magicis, exemplis docemur plurimis. Marc. 8. 78; 8. 203; 9. 23; 9. 106; 26. 94; 29. 34; 36. 28; 26. 30; 22. 37; Pallad. VIII 7; XI 14. 16; Diosc. II 9; Plin. XXIV 39; XXVIII 65. 75. 229; Theod. Prisc. eupor. I 12; Rieß P.W. I 86.

Quamquam in eis caerimoniis velut in sacris nuditate vinculorum impedimenta solvere putabant, tamen multum valebat vis averrunca quam nuditati et gestui obsceno adscribebant (v. Plin. XXVIII 78). Cui rei cum fidem haberent maximam, ad tempestatis calamitates avertendas mulieres caelo genitalia denudata ostendere solebant. Plin. XXVIII 77: *Iam primum abigi grandines turbinesque contra fulgura ipsa mense nudato; sic averti violentiam caeli, in navigando quidem tempestates etiam sine menstruis*; cf. Solinus I 73; Geop. I 14. 1: *Γυνὴ ἑμῆρος δεῖξάτω τὰ αἰδοῖα αὐτῆς χαλάσῃ, καὶ ἀποστρέφει. δημοίως δὲ τὴν τοιαύτην θέαν καὶ πᾶν θηρίον φεύγει* (cf. Plin. XXVIII 78)¹.

Quos ritus superstitiosos ut explicemus duae viae patent. Primum enim originem ducimus a sanguinis potestate daemones avertendi, quorum numine laeso grandines missas esse putabant et quos ipsos in nubibus suspicabantur². Quos ut

¹ Weinhold *Heidn. Rit.* 34; Sittl *Gebärden* 123; O. Jahn *Über den Aberglauben des bösen Blicks bei den Alten, Sitzsber. sächs. Ges. d. Wiss.* VII (1855) 28sqq.

² Ex Germanorum opinione nubes, si qua ratione (ut campanorum sonitu) depelluntur, magae mulieres nudaee decidunt; v. Weinhold l. c. 14.

sanguinis, praesertim cum ira incensi essent, cupidissimos (Val. Flacc. I 828; Hermann *Gottesd. Alt.*² 171; Tambornino l. c. 87) sanguine oblato placare solebant, cuius vis valde augetur, si sanguis menstruus est¹.

Deinde autem eis in caerimoniis summi momenti erat gestus ille obscoenus, cui vim avertentem tribuebant maximam, v. Jahn *Abergl. des bösen Blicks* 80sq., 93sq.; S. Seligmann *Der böse Blick u. Verwandtes*, Berlin 1910, II 204. Quod perspicitur ex Neptuni fabula, quem, ut Bellerophontem neglectum ulcisceretur, Lyciorum oram aquis vastantem mulieres genitalibus detectis reppulisse dicuntur. Plut. virt. mul. IX 248B: *Αἱ γυναῖκες ἀναστρομέμεναι τοῖς χιτωνίσκουσ ἀπήντησαν αὐτῷ· πάλιν οὖν ἐπ' αἰσχύνῃς ἀναχωροῦντος ὀπίσω καὶ τὸ κῆμα λέγεται συναποχωρῆσαι*². Huc accedit, quod gestus obscoenus contumeliosus atque iniuriosus putabatur; v. Gruppe *Griech. Myth.* 896; Heim, *Incantamenta magica Graeca Latina, Fleckeis. Jahrb. Suppl.* XIX (1893) 507. Notissimum praebent exemplum illae mulieres Laconicae, de quarum una refert Plutarchus (Lacon. apophth. IV 241 B): *Τῶν εὐῶν φρυγόντων ἐκ μάχης καὶ παραγενομένων ὡς αὐτῆν, ποῖ, φησίν, ἴκετε δραπετεύσαντες, κατὰ ἀνδράποδα; ἢ δεῦρο ὄθεν ἐξέδυτε καταδυσόμενοι; ἀναστρομένη καὶ ἐπιδείξασα αὐτοῖς τὴν κοιλίαν*. Idem de Persis narratur apud Plut. virt. mul. 246 A: *Πέρσας Ἀστυάγουσ βασιλέωσ καὶ Μήδων ἀποσιήσασ Κῦροσ ἡττήθη μάχη· φεύγουσι δὲ τοῖσ Πέρσαισ εἰσ τὴν πόλιν, ὀλίγον ἀπεχόντων συνεισπεσεῖν τῶν πολεμίων, ἀπήντησαν αἱ γυναῖκες πρὸ τῆσ πόλεωσ καὶ τοὺσ πέπλουσ ἐκ τῶν κάτω μερῶν ἐπάρασαι . . . εἶπον . . . ταύτην τὴν ὄψιν ἅμα καὶ φρονὴν αἰδεσθένεσ οἱ Πέρσαι*

¹ Cf. Sen. nat. quaest. IV 6; VII 7; Clem. Al. strom. VI 8, 31; Palladius I 35; v. Niclasii editoris (Lpzg. 1781) adnotationes ad Geop. I 15; Diels *Sib. Blätter*, Berl. 1890, 69 adn. 2; H. L. Strack *Das Blut im Glauben und Aberglauben der Menschheit*, München 1900; Wächter *Reinheitsvorschriften im griech. Kult (Rel.gesch. Vers. Vorarb.* IX 1) 38.

² Bethe, P.W. III 247; Müller *Nacktheit* 9. Ventos ut delinirent nautae Itali, nates eis ostendebant: Sittl *Gebärden* 114; cf. Weinhold *Heidn. Rit.* 35; Liebrecht *Zur Volksk.* 355sq. Grandines apud Ruthenos depelluntur, cum magae eis offerunt clunes detectas, Weinhold 25. Similia ex aliarum gentium superstitione prodit Weinhold 11. 42. 45; vide etiam Wellhausen *Rechte arab. Heidentums*² 159; Liebrecht *Volksk.* 328. 401; Rieß, P.W. I 85; Kuhnert, ib. VI 2011.

καὶ κακίσαντες ἑαυτοὺς ἀνέστρεψάν τε καὶ συμβαλόντες ἔξ ἀρχῆς ἑστρέψαντο τοὺς πολεμίους; cf. Iustin. I 6. 13—14¹.

Apud Theophr. char. VI 2: Ὁ δὲ ἀπονενοημένος τοιοῦτός τις, οἷος ὁμοῖσαι ταχύ, κακῶς ἀκοῦσαι, λοιδορηθῆναι δυνάμενος, τῷ ἡθελί ἀγοραῖός τις καὶ ἀνασεσχημένος καὶ παντοποιός (cf. Hesych. s. v. ἀνασεσχημένη· ἡ σιρόμενον ἱμάτιον ἐπαίρουσα καὶ μέρος γυμνοῦσα) et XI 2: Ὁ δὲ βδελυρὸς τοιοῦτος, οἷος ἀπατήσας γυναιξὶν ἔλευθέραις ἀνασεσχημένος δεῖξαι τὸ αἰδοῖτον; v. adnot. in edit. Lips. 1897 p. 93. Similiter Aegyptiorum mulieres τωθάζουσι βοῶσαι τὰς ἐν τῇ πόλει ταύτῃ γυναικας, αἱ δὲ ὀρχέονται, αἱ δὲ ἀνασύρονται ἀνιστάμεναι, Herod. II 60; v. A. Wiedemann *Herodots II. Buch*, Lpzg. 1890, 256; Sittl *Gebärden* 100. Cf. etiam quae Diodor. I 85. 3 de mulieribus Apim venerantibus refert: Ἐν δὲ ταῖς προειρημέναις τετραράζονθ' ἡμέραις μόνον ὀρθῶσιν αὐτὸν αἱ γυναῖκες κατὰ πρόσωπον ἰστάμεναι καὶ δεικνύουσιν ἀνασεσχημέναι τὰ ἑαυτῶν γεννητικὰ μόρια, τὸν δ' ἄλλον χρόνον ἅπαντα κεκωλυμένον ἔστιν εἰς ὕψιν αὐτὰς ἔρχεσθαι τοῦτω τῷ θεῷ.

Cum autem antiqui timerent, ne pudendorum aspectu deum aliquem offenderent, ea ex religione praescriptum Pythagoreorum explanare possumus πρὸς ἥλιον τετραμμέρον μὴ ὀμιχεῖν, Androcydes ap. Diog. Laert. VIII 17; Iambl. protr. XXI 115. 19 Pist.; Aristot. π. τῶν Πυθαγορείων ap. Rose, Ar. pseudoep. 202; v. Boehm, De symb. 53; Usener *Götternamen* 179. Neque soli Pythagorei solis lucem ita venerabantur, sed iam apud Hesiodum op. et d. 727sq. vetatur:

Μηδ' ἄντ' ἡελίου τετραμμέρον ὀρθὸς ὀμιχεῖν·
αὐτὰρ ἐπεὶ κε δύνῃ, μεμνημένος ἔς τ' ἀνιόντα,
μήτ' ἐν ὁδοῦ μήτ' ἐκτὸς ὁδοῦ προβάδην οὐρόσσης
μηδ' ἀπογυμνωθεῖς· μακάρων τοι νέμεις ἔασιν.
ἔζόμενος δ' ὅ γε θεῖος ἀνὴρ πεπνυμένα εἰδώς,
ἢ ὅ γε πρὸς τοῖχον πελάσας ἐνεργέος αὐλῆς.

Eadem haec religio valebat apud Iudaeos, Deuteron. 23. 13sq., apud Essaeos, Ioseph. bell. Iud. 2. 8. 9; Hippolyt. IX 25; v. Schwally *Semit. Kriessaltert.* 67sq.; Boehm l. c. 53. Plin. XXVIII 69: *Magi vetant . . . contra solem lunamque*

¹ F. Dümmler *Philol.* N. F. VII (1894) 125 = *Kl. Schr.* II 409.

nudari aut umbram cuiusquam ab ipso respergi. Hesiodus iuxta obstantia reddi suadet, ne deum aliquem nudatio offendat.

Ad similem caeli venerationem fortasse pertinet, quod flamen Dialis *tunica intima nisi in locis tectis non exiit se, ne sub caelo tamquam sub oculis Iovis nudus sit*, Gell. X 15, 20; cf. Plut. quaest. Rom. XL 274 B: *Διὰ τί τῷ ἱερεὶ τοῦ Διὸς οὐκ ἔξιστιν ἐν ἑπαίθρῳ ἀλείφεσθαι . . . πατήρ δ' ὁ Ζεὺς καὶ τὸ ἐν ἑπαίθρῳ μάλιστα πως εἶναι δοκεῖ τοῦ Διὸς ἐνώπιον. ἢ, καθάπερ ἐν κατὰ καὶ ἱερῶν γυμνοῦν ἑαυτὸν ἀθέμιτόν ἐστιν, οὕτω τὸν ἑπαίθρον ἄερα καὶ τὸν ἑποράνιον, ὄντα καὶ θεῶν καὶ δαιμόνων μεσιόν, ἐξενλαβοῦντο; v. Aust in Roscheri *Lex. myth.* II 698.*

Eadem superstitione apud antiquos vetabatur locis sacris mingere, Pers. I 13: *Pinge duos angues: pueri, sacer est locus, extra | meite*, aut ad imperatorum statuas, Ael. Spart. Carac. V 7: *Damnati sunt eo tempore qui urinam in eo loco fecerunt, in quo statuue aut imagines erant principis; v. Sittl *Gebärden* 100.*

Adiungam denique inscriptionem in lapide insculptam, quam Jahn *Abergl. d. bös. Blicks* 88 exhibet: *Quisquis in eo vico stercus non posuerit aut non minxerit, is habeat illas propitias, si neglexerit, viderit*, quocum conferas illud Aristophaneum *κατατιλᾶ τῶν Ἐκατείων* (ran. 366); cf. Hor. sat. I 8, 38.

Ut autem denudatio partium pudendarum vim exercebat apotropaeam, etiam eorum figuris contra daemonum insidias utebantur. Ita amolimentum valentissimum a mala effascinatione erat phallus. Porphyr. ad epod. 8. 18; Sittl *Gebärden* 121; Kuhnert, s. v. *fuscinum*, P.W. VI 2011; Jahn *Abergl. des bös. Blicks* passim; Preller-Jordan *Röm. Myth.*³ II 50. 60. 255; Müller *Nacktheit* 129; Pernice *Festschr. f. Benndorf*, Wien 1898, 75sq.; Marquardt *Privatleben*² 84; Mau P.W. III 1048; Usener *Reden u. Vorträge* 116; Seligmann *Der böse Blick* II 188sq. Inde fluxisse videtur, quod gestus ille obscoenus, quam ficam appellare solebant, ad daemones deterrendos usui erat, Sittl *Gebärden* 123. Eandem vim apotropaeam adscribebant veteres digito medio extenso, qui digitus ea re impudicus verpus infamis vocabatur; v. Weinreich *Antike Heilungswunder (Rel.gesch. Vers. Vorarb.* VIII 1) 45 adn. 2; Seligmann *Der böse Blick* II 184sq. Multo rarius cunnus amuleti loco in usu erat apud antiquos (Seligmann l. l. II 203); sed symbola eius similia substituebant,

ut conchas, quae *χοίγωνα* Graece appellantur. Rieß, P.W. I 85; 1985; Kuhnert, ib. VI 2012; Jahn l. c. 79; S. Seligmann *Der böse Blick* II 126. 204.

Sed haec hactenus. Iam redeamus, unde aberravimus, ad nuditatem in rebus rusticis usitatam. Vere apud populos agrestes caerimoniae aguntur ad fertilitatem augendam, quarum affero Germanicam quae vocatur *Pflugumziehen*, quam nudi iuvenes aut virgines exercent; v. E. H. Meyer *Indogerm. Pflügebräuche*, *Ztschr. Ver. Volksk.* XIV (1904) 18; Mannhardt *Feld- u. Waldk.* 468. 560; Preuß *Globus* LXXXVI 380 b; Weinhold l. c. 27 sqq., 29 sqq. Quae actio magica, qua ex opinione orta sit, inde elucet, quod sub aratro nihil aliud nisi membrum virile intellegebant iam veteres. Ea significatione Lucretius de rer. nat. VI 1265 vomere voce utitur, et quam arta cognatione *ἀγρὸν ἀροῦν* et *τέχνα σπείρειν* cohaereant, multis antiquorum testimoniis confirmatur¹. Caerimonia igitur arandi efficiebant, ut Dieterichii verbis (*Mutter Erde* 97) utar, *einen Befruchtungszauber: der Pflug begattet die Erde; er ist der phallus*.

Cui consuetudini morem apud gentes incultas late diffusum comparem. Ut solum uberem redderent, coitus rudibus temporibus in agro obibant², deinde mentibus magis eruditis amplexus Venereos quocumque modo imitabantur. Ex antiquorum litteris commemoro Cereris cum Iasione in agro nuptias, Od. V 125 sqq.; Hes. Theog. 969 sqq.; Mannhardt *Myth. Forschgen* 238 sqq., Seeliger in Roscheri *Lex. myth.* II 60³. Quibus in ritibus sacris nuditatem religiosam esse quid mirum?

Apud gentes naturales in feriis agrestibus ad terrae fertilitatem augendam pompae fieri solebant ab hominibus nudis, qui arrecto pene nimio finguntur, Preuß *Arch. f. Anthropologie* I (1904) 174 sqq. Similiter ad pluviam impetrandam ambar-

¹ Locos huc pertinentes collectos habemus apud L. Preller *Demeter u. Persephone*, Hamburg 1837, 35 adn. 61; Mannhardt *Myth. Forschgen* 352 sqq.; A. Dieterich *Mutter Erde* 78 sqq.; A. Abt *Die Apologie* 242 sqq.

² Cf. Aug. c. D. IV 11: *Terram vero tamquam coniugem eandemque matrem . . . fecundis imbribus et seminibus fetet Iuppiter*.

³ Cf. Mannhardt, WFK I 469 sqq., 480 sqq.; Usener *Hess. Blütt. f. Volksk.* I 202 sqq.; Preuß *Ursprung der Religion u. Kunst, Globus* LXXXVII (1905) 356 sqq., 415 sqq.; Weinhold l. s. 20; Preuß *Ztschr. f. Erdkunde* 1908, 167.

valia fiebant a viris nudis, qui in vase apud Mexicanos invento depinguntur phallo maximo ornati, Preuß l. c. 131; Dieterich *Mutter Erde* 96.

Eadem caerimonia observata est apud gentem Mexicanam, quae Zuñi vocatur. Decem viri praeter licium nudi vici domos circumeunt, super quos mulieres aquam effundunt quam plurimam¹. Quibus cum pompis optime consentiunt actiones sacrae, quas in vase Corinthiaco depictas videmus². Hephaestum sequuntur iuvenes nudi, partim ithyphallici, et Dionysus ipse nudus depictus est³. Cuius similes pompas descripsit Heydemann, in quibus iuvenes nudi phallum immensum portant⁴.

Sub quibus figuris ingenti pene distinctis daemones primo agnovit suo iure Dümmler *Annal. dell' Inst.* LVII (1885) 128 sqq. = *Kl. Schr.* III 21 sqq., quibus ut fertilitatis daemonibus praecipue convenit species illa phallica⁵.

Ut autem hi daemones corpore nudo cogitantur, ita signa fecunditatis praecipue penem et vulvam in ritibus ad terrae fertilitatem augendam plurimum valuisse manifestum est⁶.

Daemones ubertatis ea re membro finguntur quam maximo; qua de causa describitur Priapus *ruber hortorum custos, mem-brosior aequo, qui tectum nullis vestibis inguen habet*, Priap. I 5; v. Jessen in Roscheri *Lex. myth.* III 2975.

Deinde Mercurius apud Graecos deus ubertatis et genitalis habebatur, qui primo ipse phallus erat, deinde phalli symbolo significabatur, non solum Cyllenae (Artemidor I 45; Hippolyt. ref. haer. 5. 7 p. 144; Paus. VII 26, 3; idem haud raro *φάλλος* nominabatur; v. Luc. Iup. trag. 42. *φάλλος* cum phallo cognatum esse docet Aristoph. Ach. 263 et Hesych. s. v.), sed

¹ Preuß *Arch. f. Anthropol.* I 131 sqq.; Dieterich *Mutter Erde* 96.

² Quod publici iuris fecit et explanavit G. Löschke *Athen. Mitt.* XIX (1894) tab. VIII 511 sqq.; v. Preuß l. c. 133.

³ Dionysi, quamquam is plerumque in imaginibus vestitus fingitur, nuditas tamen confirmatur nummo in Graecia Magna reperto; v. Thraemer in Roscheri *Lex. myth.* I 1100; Loeschke l. c. 516 sq.

⁴ III *Hall. Winkelm. Progr.* tab. II 3a, 3b; apud Preuß 134 fig. 6. 7.

⁵ A. Körte *Archäol. Jahrb.* VIII (1893) 61 sqq.; Usener *Heilige Handlung, Arch. f. Rel. Wiss.* VII (1904) 285.

⁶ J. A. Dulaure *Des divinités génératrices ou du culte du phallus*, Paris² 1905.

etiam aliis locis sub ea specie colebatur¹; cf. Herod. II 51; Aristoph. Lys. 1079 c. schol.; Paus. IX 39. 7; Hippolyt. ref. haer. V 8 p. 152 (ed. Duncker-Schneidewin, Gött. 1859): *Ἔστιγε δὲ ἀγάλματα δύο ἐν τῷ Σαμοθρίων ἀνακτόρῳ ἀνδρῶπων γυμνῶν, ἄνω τεταμένης ἔχόντων τὰς χεῖρας ἀμφοτέρως εἰς οὐρανὸν καὶ τὰς αἰσχύνας ἄνω ἐστραμιμένης καθάπερ ἐν Κυλλήνῃ τὸ τοῦ Ἐρμοῦ*; cf. Varro l. l. V 55.

Huc pertinent denique *Δάκτυλοι Ἰδαῖοι*² et ei daemones, de quibus Athenaeus XIV 15. 16. p. 621 e—622 d loquitur.

Deinde ad sacra rustica spectant Floralia, quae Romae ita celebrabantur, ut mimi agerentur, quorum partes non mimae, sed meretrices — nec multum intererat — susceperant, quae populo spectante vestibis depositis nudae agebant; schol. Iuv. VI 250: *Meretrices nam Floralibus ludis armis certabant gladiatoris atque pugnabant. — Tuba qua committuntur ludi Florales, in quibus meretrices nudatis corporibus per varias artes ludendi discurrunt. Nam a Flora meretrice instituti sunt, in honorem Florae deae conditi, quae floribus praeest. Ludi sunt impudici. Val. Max. II 10. 8: Eodem (M. Porcio Catone) ludos Florales, quos Messius aedilis faciebat, spectante populus ut mimae nudarentur postulare erubuit, quod cum ex Fivonio, amicissimo sibi una sedente cognosset, discessit e theatro, ne praesentia sua spectaculi consuetudinem impediret. Quem obeuntem ingenti plausu populus prosecutus, priscum morem iocorum in scenam revocavit, confessus plus se miuistatis uni illi tribuere quam sibi universo vindicare. Seneca ep. mor. XIII 2. 97: Hoc (adulterium) inter Pompeium et Caesarem, inter Cicerones Catonemque commissum est, Catonem inquam illum, quo sedente populus negatur permisisse sibi postulare Florales iocos nudandum meretricum.*

Praeter nuditatem Floralia cum lascivia atque iocis obscenae celebrari³ scriptores tradiderunt. Iuv. XI 162:

¹ Scherer in Roscheri *Lex. myth.* I 2376, 2360; Dieterich *Abrazas* 71 adn. 4; Preller-Robert *Griech. Myth.* I 411; Deubner, De incubatione 20; Reitzenstein *Poimandres* 33; L. Curtius *Die antike Herme*, diss. München 1903.

² Kaibel, *Δάκτυλοι Ἰδαῖοι*, *Mitt. Gött. Ges. d. Wiss.* 1901, 488sqq.

³ Iocos obscenos in plerisque feriis popularibus, praecipue rusticis in usu sunt; v. Preuß *Arch. f. Anthropol.* I 134. Huc pertinere videntur ioci flagitiosi, qui a Graecis *γεφνηρωμοί* vocabantur. Diodor. V 4. 7: *Ἔθος δὲ ἐστὶν αὐτοῖς ἐν ταύταις ταῖς ἡμέραις αἰσχρολογεῖν κατὰ τὰς πρὸς ἀλλήλους*

Forsitan exspectes, ut Gatidiana canoro
 incipiant prurire choro, plausuque probatae
 ad terram tremulo descendant clune puellae.
 spectant hoc nuptae iuxta recubante marito,
 quod pudeat narrare aliquem praesentibus ipsis,
 irritamentum Veneris languentis et acres
 divitis urticae (maior tamen ista voluptas
 alterius sexus; magis ille extenditur et mox
 auribus atque oculis concepta urina movetur).

Schol. Cornut. ad Inv. VI 249: *Flora erat apud antiquos ministra Cereris, cuius sacra mense Aprili celebrabantur, quando flores in arboribus sunt. in his autem sacris omnia turpia impune committebant mulieres.* Martial. I 35. 8: *Quis Floralia restit et stotatum permittit meretricibus pudorem.* Auson. de fer. 25: *Nec non lascivi Floralia lactu theatri;* cf. Ael. Lampr. Heliog. 26.

Christiani praecipue scriptores ludos Florales ob impudicitiam castigabant. Tert. lib. de spect. 17: *Ipsa etiam prostibula, publicae tibulinis hostiae, in scena proferuntur, plures miserae in praesentia feminarum, quibus solis latebant, perque omnis aetatis, omnis dignitatis ora transducuntur; locus, stipes, elogium, etiam quibus opus non erat, praedicatur, etiam (taceo de reliquis) quae in tenebris et in speluncis suis delitescere decebat, ne diem contaminarent; erubescat senatus, erubescant ordines omnes; ipsae illae pudoris sui interemptrices de gestibus suis ad lucem et populum expavescentes semel anno erubescant.* Aug. civ. D. II 27; de cons. evang. I 33. 51; epist. 91, 5; Arnob. VII 33: *Existimatne tractari se honorifice Flora, si suis ludis flagitiosas conspexerit res agi et migratu ab lupanaribus in theatra;* carm. c. pag. 113: *Flora . . . ludorum turpis genitrix, Venerisque magistra.*

Ex nonnullis auctorum locis apparet Floralia agi ad fertilitatem praecipue seminum atque fecunditatem augendam. Schol. Pers. V 177: *Hoc enim in ludis Florilibus inter cetera munera iactabatur (scil. piper), quando Terrae ludos colebant et omnia semina super populum spargebant, ut tellus veluti visceralibus placaretur.* Plin. XVIII 26: *Itaque instituerunt Floralia, ut*
ὀμάλως διὰ τὴν θεὸν ἐπὶ τῆς τῆς Κόρης ἀρπαγῆς λυπουμένην γελᾶσαι διὰ τὴν αἰσχρολογία. V. Hesych. s. v. στήρια, Photios στήρια, Cleomedes cycl. theor. 2. 1. p. 112; v. Nilsson Griech. Feste 320sqq.

omnia bene deflorescant. Arnob. adv. nat. III 23: *Flora illa genitrix et sancta obscenitate ludorum bene curat, ut arva florescant.*

Qua cum re congruit mimarum nuditas, quae ad ritum sacrum pertinet et ex vetustiore aetate conservata est (Val. Max. *priscus mos*). Sub nudis enim mimis ut sub figuris viro- rum nudorum ithyphallicis fertilitatis daemones intellexit idque aliarum gentium moribus evicit Preuß *Arch. für Anthropol.* I 179 sqq., quarum nuditatem propriam esse supra commemoravi¹. Fecunditatis daemones sunt figurae quoque mulierum fictiles nimio ventre insignes, quae una cum simulacris phallicis apud Russos repertae sunt².

Ad fecunditatis daemonum ferias sacras videntur redire primordia et comoediae Atticae³ et mimi⁴. Actorum autem ornatus talium daemonum habitum imitabatur, quod optime illustratur vasis pictis⁵. Aretaeus II 12: *Οἱ σάντροι τοῦ Διονύσου ἱεροὶ ἐν τῆσι γραφεῖσιν καὶ τοῖσι ἀγάλμασι ὄρθια ἴσχυοσι τὰ αἰδοῖα, ξύμβολον τοῦ θεῖου προήγηματος.*

Denique ab actionibus magicis ad terrae ubertatem impetrandam mysteria Eleusinia originem traxisse videntur, quae ad Cereris cultum adnexa sunt⁶. Quam ad originem agrestem denudatio obscœna respicit, quae magnum in Cereris sacris locum obtinebat. Cuius fabulae primum mentio fit hymn. in Cer. 202 sqq.:

¹ Conferas etiam Esthorum choros a mulieribus nudis exercitatos; Weinhold *Gesch. heidn. Rit.* 30.

² Preuß l. c. 179; Reich *Der Mimus*, Lpzg. 1903, I 507 adn. 1; cf. Körte *Arch. Jahrb.* VIII (1893) 70. 71. 75. De Floralibus permulti viri docti egerunt, quorum affero: Mannhardt *Mythol. Forschgen* 354 sqq.; Marquardt *Staatsverw.*² III 379 sqq.; Steuding in Roscheri *Lex. myth.* I 1485; Wissowa, PW. VI 2750; idem, *Rel. u. Kult. d. Röm.* 163 sqq.; Preuß l. c. 174 sqq.; Reich *Mimus* 173 sqq.

³ Preuß l. c. 174 sqq.; idem *Der daemon. Ursprg. des griech. Dramas*, *Neue Jahrb.* XVII (1906) 161 sqq.; J. Poppelreuter, De comoediae Atticae primordiis, diss. Berl. 1893, 15 adn. 2; Wilamowitz in Kaibel, *Com. gr. frgm.* I 1, 184; Körte *Arch. Jahrb.* VIII 92; Loescheke *Athen. Mitt.* XIX 518; Bethé *Prolegomena zur Gesch. d. Theat.*, Lpzg. 1896; alii.

⁴ Reich *Der Mimus*, Lpzg. 1893.

⁵ Dümmeler, *Rh. Mus.* XLIII (1888) 355; Heydemann *Phlyakendarstellungen*, *Arch. Jahrb.* I 266; Preuß l. c. 174 sqq.

⁶ Dulaure *Des divinités génératrices*² 104; de Jong *Ant. Mysterienw.* 21.

Ἰάμβη κέδν' εἰδνία
πολλὰ παρασκόπτουσ' ἐτρέψατο πότιαν, ἀγνῆν,
μειδῆσαι γελᾶσαι τε καὶ Ἰλαον σχεῖν θυμόν.

Clem. Al. protr. II 20. 3 p. 17: Καὶ δὴ ξενίσασα ἡ Βαυβῶ τὴν
Δηὸν ὁρέγει κωκεῶνα αὐτῆ, τῆς δὲ ἀναανομένης λαβεῖν καὶ πιεῖν
οὐκ ἐφελούσης (πενθήρης γὰρ ἦν), περιαλγῆς ἡ Βαυβῶ γενομένη
ὡς ὑπεροραθεῖσα δηθεν, ἀνασιέλλεται τὰ αἰδοῖα καὶ ἐπιδεικνύει
τῆ θεῶ. ἡ δὲ τέρπεται τῆ ὕψει ἡ Δηὸ καὶ μόλις ποτὲ δέχεται
τὸν ποτόν, ἰσθεῖσα τῷ θεάματι. ταῦτ' ἔστι τὰ χροῖα τῶν
Ἀθηναίων μυστήρια· ταυτὰ τοι καὶ Ὀρφεὺς ἀναγράφει. παραθε-
σομαι δὲ σοὶ αὐτὰ τοῦ Ὀρφέως τὰ ἔπη . . .

ὡς εἰποῦσα πέπλους ἀνεσύρετο, δεῖξε δὲ πάντα
σώματος οὐδὲ πρόποντα τύπον. παῖς δ' ἦεν Ἰακχος,
χειρὶ τέ μιν ῥίπτασκε γελῶν Βαυβοῦς ὑπὸ κόλποις.
ἡ δ' ἔπει οὐδ' μείδῆσε θεά, μείδῆσ' ἐνὶ θυμῷ,
δέξατο δ' αἰόλον ἄγγος, ἐν τῷ κωκεῶν ἐνέκειτο.

Quam fabulam Euseb. praep. ev. II 3 eisdem verbis refert.
Aliam versionem habet Arnob. adv. nat. V 25; cf. Hesych.
s. v. Βαυβῶ· τιθῆναι Διμήτριος. σημαίνει δὲ καὶ κοιλίαν, ὡς παρ'
Ἐμπεδοκλεῖ. Etym. Magn. 463. 23: Ἰάμβη· τινὲς ὅτι Ἰάμβη
Ἦχοῦς καὶ Πανὸς θυγάτηρ, τὴν Διμήτριον δὲ λεπομένην παί-
ζουσα καὶ αἰσχρολογούσα καὶ σχήματα ἄχρηστα ποιοῦσα ἐποίησε
γελᾶσαι. Schol. in Luciani Peregrin. 13 p. 219, 17 Rabe; v. Kern,
P.W. III 151; Schultz in Roscheri *Lex. myth.* I 753; Jong
Mysterienw. I. c.

Deinde phallus ut ubertatis insigne in mysteriis colebatur.
Plut. de cup. div. VIII 527 D: Ἐπὶ πᾶσι δὲ φαλλός. Fascinus
in cista sacra adorabatur, Clem. Al. protr. II 19. 4, et sunt,
qui Bacchum ipsum phallum esse putent: Thiele *Neue Jahrb.*
1902, 407sqg.; Foucart *Le culte de Dionys en Attique, Ac. Inscr.*
XXXVII (1904) 71—80. Quae sententia vel eo confirmari
videbatur, quod Bacchus in Venereis deis enumerabatur. Aug.
civ. D. VI 9; Schol. Aristoph. Ach. 243: Παίδων γενέσεως αἴτιος
ὁ θεός; interdum etiam hymenaeus vocabatur, v. Gruppe I. c.
1422. Quocum cohaerere videtur ille Διώνσος Φάλλην, qui
Methymnae colebatur, Paus. X 9. 3, et Sicyoneus χοιροψάλας,
FHG I 135; Schol. Aesch. Pers. 1033. Ad phalli porro cultum

pertinent auctorum testimonia, qui mysteriorum flagitia vituperant; v. Ambros. virg. I 4. 16 (Mi. XVI 193): (*orgia Liberi*), *ubi religionis mysterium est incentivum libidinis*; Liv. 29. 13; Val. Max. VI 37; Gruppe *Griech. Myth.* 1423. Ex sacris agrestibus deinde ortus esse videtur ὁ ἱερὸς γάμος Cereris, quem in mysteriis imitabantur; v. Jong *Mysterienw.* 22 sqq.¹.

Similiter in Cereris et Proserpinae honorem Thesmophoria cum lascivia celebrabantur, (*καθὸ παρὰ τὸν τοῦ σπόρου καιρὸν τὴν ἑορτὴν αὐτῆς ἄγονσι*, Cornutus Theol. c. 28 p. 55 Lang; Nilsson *Griech. Feste* 320sqq.), *γινόμενα παρὰ Ἀθηναίοις, ἐν οἷς προτίθεται* (Rohdius supplevit *πέμματα*) *αἰσχύναις ἀνδρείαις ἑοικότα, περὶ ὧν διηγοῦνται ὡς πρὸς σύνθημα τῆς τῶν ἀνθρώπων σπορᾶς γενομένων . . . ἐπόμνημα δὲ τοῦ πάθους ἢ τοιαύτη ἑορτή. ἐν ταύτῃ καὶ τελετὴ τις εἰσάγεται γυναικῶν ἐν Ἐλευσίνι, καὶ παιδιὰ λέγονται πολλὰ καὶ σζώμματα. μόναι δὲ γυναῖκες εἰσπορευόμεναι ἐπ' ἀδείας ἔχουσιν ἃ βούλονται λέγειν. καὶ δὴ τὰ αἰσχίστα ἀλλήλαις λέγουσι τότε. ἀναφρωνοῦσι δὲ πρὸς ἀλλήλας πᾶσαι αἱ γυναῖκες αἰσχρὰ καὶ ἄσεμνα βασιάζουσαι εἶδη σωμάτων* (Rohdius legi vult *σχημάτων*) *ἀπρεπιῖ ἀνδρεῖά τε καὶ γυναικεῖα κτλ.* Schol. in Lucian. dial. meretr. VII 4 p. 279, 25 ed Rabe; cf. etiam schol. in dial. meretr. II 1; Rohde *Kl. Schr.* II 365; cf. Theodoret. cur. Gr. off. III 152: *Τὸν κίενα τὸν γυναικεῖον ἐν τοῖς Θεσμοφοροῖσι παρὰ τῶν τετελεσμένων τιμῆς ἀξιούμενον.* Athen XIV 56; Apollod. I 5. 1. Cum eis sacris consentiunt denique Liberalia Romae celebrata, de quorum turpitudine Aug. civ. D. VII 21. 24 verba fecit.

¹ Etiam illud ἴε, *κίε* ad generationem refert Procl. in Platonis Tim. 239 C; v. Dieterich *Mithrasliturgie* 214; Jong l. c. 22 sqq.; cf. Aug. c. D. IV 11.

CAPVT TERTIVM

De nuditate Christianorum sacra

Ut Graeci et Romani sic etiam Christiani in nonnullis ritibus nuditatis legem observabant, praecipue in rebus sacris, quae partim a paganorum caerimoniis fluxisse videntur¹. Sed plerumque apud Christianos nuditas ad pedes solos pertinet.

Ac primum quidem mysteriorum Graecorum lustrationes magnam habebant auctoritatem in baptismatis ritibus christianis².

A mysteriorum ritibus nuditatis religio in exorcismo praescripta orta esse videtur, de qua mentio fit praecipue in ritibus ecclesiae orientalis; v. Dionys. Areop. de eccl. hier. II 2. 6 (Migne PG III 396): *Τῶν δὲ ἀπογοραψαμένων εὐχὴν ἱερὰν ποιεῖται, καὶ ταύτην ἀπάσης αὐτῷ τῆς ἐκκλησίας συμπληρωσάσης, ὑπολύει μὲν αὐτὸν, καὶ ἀμφιέννυσι διὰ τῶν λειτουργῶν.* II 3. 5 p. 401: *Γεμρὸν καὶ ἀννπόδετον ἴστυσι πρὸς δευσιὰς ἀφορῶντα.* Barberini Euchologion saec. XI: *Εὐχὴ εἰς τὸ ποιῆσαι κατηχούμενον, ἀποδύει αὐτὸν καὶ ὑπολύει, καὶ ἴστυσιν αὐτὸν κατὰ ἀνατολὰς καὶ ἐμφρσῆ αὐτῷ γ'. καὶ σφραγίζξει αὐτοῦ τὸ μέτωπον*

¹ G. Loeschke *Jüdisches u. Heidnisches im christlichen Kult*, Bonn 1910, 16 sqq.

² Hatch *Griechentum u. Christentum*, Frbg. i. B. 1892, 211 sqq.; Anrich *Griech. Mysterienwesen* 200sq.; Gruppe *Griech. Myth.* 1656. 200sqq.; Jong *Mysterienwesen* 3sqq., 181 sqq.

καὶ τὸ σιόμα καὶ τὸ σιτήθος¹. Symeon Thessalonic. περὶ τῶν ἱερῶν τελειῶν c. 62 (Migne PG 155. 213): *Ἐθέλεις γυμνῶ ὄντι καὶ ἀπερικαλύπτῳ, μετὰ περιβολαίου μόνου, ἐμψυσῆ τῷ κατηχομένῳ σιαυροειδῶς τρίτον ὁ ἱερεὺς*. Ordo baptismi Coptarum (apud Deuzinger, Ritus orientalium 1863, I 198) praescribit ante abrenuntiationis actum: *Denudetur baptizandus*. Similiter ex ordine bapt. Jacobi Edesseni l. c. 283: *Ante exorcismum: diaconi exuunt baptizandum vestimentis suis et monilibus et in auribus et reliquis omnibus*. Ordo Severi Antioch. l. c. 304: *Diaconus exuit eum vestimentis suis reliquis*. Idem iubetur ordine Basilii M. Syriaci l. c. 319: *Primo baptizandos exuant omni vestitu ac ornatu ex metallo, auro alioce et solis linteis illos induant*; v. Anrich l. c. 200.

Quae corporis denudatio non unguendi causa constituta erat, sed iam caerimoniis, quae unctionem antecedeabant, poscebatur². De his caerimoniis optime docemur a Chrysostomo (ad illum. catechum. 1. 2. Migne PG IL 225): *Ἐβουλόμην μὲν πρῶτον ἀπάντων εἰπεῖν . . . καὶ τίνος ἕνεκα μετὰ τὴν παρ' ἡμῶν διδασκαλίαν ἐπολύσαντες ἑμᾶς καὶ ἀποδύσαντες (οἱ πατέρες) γυμνοὺς καὶ ἀνεποδέτους μετὰ τοῦ χιτωνίσκου μόνου πρὸς τὰς τῶν ἐξορκιζόντων παραπέμποσι φωνάς. οὐ γὰρ ἀπλῶς οὐδὲ εἰκῆ καὶ τὸ σχῆμα καὶ τὸν καιρὸν ἐκείνοι τοῦτον ἡμῖν διετύπωσαν*.

Sed etiam vestes deponendi morem in exorcismi ritibus apud occidentales cognoscimus. Baptizandi enim in cilicio, qua veste poenitentiali induti erant, stantes comemorantur. Augustin. serm. 216. 10 (PL 38. 1082): *Et vos quidem, cum scrutaremini atque ipsius fugae persuasor debite increparetur, non estis induti cilicio; sed tamen vestri pedes in eodem mystice constituerunt*. <Aug.> de symb. ad catech. II 1 (PL 40. 637): *Quid est, quod hac nocte circa vos actum est, quod praeteritis noctibus non actum est; ut ex locis secretis singuli produceremini in conspectu totius ecclesiae, ibique cervice humiliata quae male fuerat ante exaltata, in humilitate pedum cilicio substrato in vobis celebraretur examen, atque ex vobis exstirparetur diabolus superbus, dum super vos invocatus humilis altissimus Christus?*

¹ J. C. Conybeare, Rituale Armenorum, Oxford 1905, 390; J. Dölger *Der Exorzismus im Taufritual*, Paderborn 1909, 105 sqq.

² Anrich l. c. 200; Dölger *Exorzismus* 105.

Quibus ex exemplis apparebat catechumenos interdum licio aut tunica iam indutos esse; postea autem pedibus tantum nudis lustrabantur eis in caerimoniis. Ut mystae purgationes sacras, ita baptizandi quoque exorcismi caerimonias subire debebant nudis pedibus¹.

Apud Ioann. Diaconum ad Senarium cap. 6 (Migne PL 59. 403) catechumeni nudis pedibus iubentur incedere, ut depositis morticinis et carnalibus indumentis agnoscant se illius viae iter arripere, in qua nihil asperum, nihil potest inveniri nocivum. haec igitur ecclesiastica sollicitudo per successiones temporum certa dispositione constituit: quamvis horum vestigia vetus pagina non ostendat; Dölger l. c. 105. <Augustin.> de symb. ad catechum. sermo IV c. 1, 1 (PL 40. 660 sq.): *Omnia sacramenta quae acta sunt et aguntur in verbis per ministerium servorum Dei, exorcismis, orationibus, canticis spiritualibus, insufflationibus, cilicio, inclinatione cervicum, humilitate pedum, pavor ipse omni securitate appetendus, haec omnia, ut dixi, escae sunt, quae vos reficiunt in utero, ut renatos ex baptismo hilares vos mater exhibeat Christo.*

Ex ecclesiae orientalis ritibus catechumeni quoque in exorcismo nudis pedibus ante sacerdotem stantes describuntur in actis concilii Constantinopolitani: *Ἐν τῷ φωτιστηρίῳ ὄντες εἰς κατήχησιν τῶν νεοφωτιστῶν ἀποστιχαρίων καὶ ἀντιποδέτων ὄντων ἐπορξιζόντων αὐτοῖς διαζόνων*, Mansi IX 1111 d; vide etiam Mansi VIII 1103: *Ἴστανται τὸ σχῆμα τοῦ ἀγῶνος ἀποπληροῦντες, κάτω νεύοντες καὶ τὰς χεῖρας συμπλέκοντες καὶ τρέμοντες ἐνχαίρωσ.* Anrich *Mysterienw.* l. c.; Dölger l. c. 106.

Nuditas autem in baptismatis ritibus usitata duabus praecipue ex causis explanari videtur. Primum enim Iudaeorum consuetudinem retinebant Christiani, qui ad luctum atque poenitentiam declarandam corpus denudare solebant; cf. II Sam. 3. 31; Is. 32. 11; Dölger l. c. 109.

Deinde autem nuditate lustrationem (ζάθαρσις) quandam effici putabant, praesertim cum ea in re exemplum praerberent mysteria, Anrich l. s. 200.

Plotinus enim et Proclus sub vestimentis animi passiones

¹ Dölger *Exorcismus* 105 sqq.

et malas inclinationes intellegebant, quae una cum vestibus deponerentur. Procl. in Alc. II p. 296 (ed. Cousin, Paris. 1820): *Καὶ ἀποδομένοις τὰ πάθη καὶ τοὺς χιτῶνας, οὗς κατιόντες προσελήφμεν, ἔσχατος χιτῶν ἐστὶν ἀποδυτέος ὁ τῆς φιλοτιμίας, ἵνα γυμνοὶ τε¹, ὡς φησι τὸ λόγιον, γεγονότες ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ προσιδρώσωμεν . . . ταῖς θείαις ζῳαῖς ἑαυτοὺς ἐξομοιώσαντες.* Plotin. Enn. I 6. 7 (v. supra 13). Quae nuditatis significatio iam antea cum mysteriorum ritibus coniuncta fuisse videtur. Quid igitur mirum, quod etiam Christiani symbolice, ut ita dicam, catechumenorum in baptisate nuditatem interpretabantur. Dionysius Areopagita Proclum auctorem secutus (eccl. hier. II 3. 5) vesti exuta effici putabat *das Ausziehen aller bösen Neigungen, die Hinwegnahme alles Vielfältigen und Gespaltenen in der Seele und dementsprechend die Rückkehr zur Einheit*?

Similiter de ea caerimonia iudicavit Cyrillus Hierosolym. catech. mystagog. II 2 (ed. Rupp II 356. 358): *Ἐὶθὺς οὖν εἰσελθόντες ἀποδέσθε τὸν χιτῶνα· καὶ τοῦτο ἦν εἶκὼν τοῦ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀποδέσθαι σὺν ταῖς πράξεσι . . . ἐπειδὴ γὰρ τοῖς μέλεσι τοῖς ὑμετέροις ἐνεφώλεον αἱ ἀντιζείμεναι δυνάμεις, οὐκ ἐπιφορεῖν ὑμῖν ἔξῃστι τὸν παλαιὸν ἐκεῖνον χιτῶνα, οὗ τοῦτον πάντως λέγω τὸν αἰσθητὸν, ἀλλὰ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, τὸν φθειρόμενον ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις τῆς ἀπάτης.*

Deinde ad antiquorum nuditatem in pompis sacris usitatam redire videtur, quod apud Christianos supplicationes fieri solebant nudis pedibus, quas, quamquam omnium fere gentium religione et ad gratias agendas et auxilium divinum exorandi causa habentur, tamen arta cognatione cum antiquorum rogationibus cohaerere evicit H. Usener *Alte Bittgänge (Philos. Aufsätze Ed. Zeller gewidmet, Lpzg. 1887, 277—302 = Weihnachtsfest, Bonn 1889, 289 sqq.)*. Ita rogationes quotannis vere habitae, quae litania minor appellabatur, Ambarvalibus sub-

¹ In editione altera (Paris. 1864, p. 433) editor legi vult *γυμνήτες*.

² H. Koch *Pseudo-Dionysius Areopagita in s. Beziehungen zum Neuplatonismus und Mysterienwesen*, Mainz 1900, 165; Dölger *Exorzismus* 112; cf. Sym. Thess. c. LXII (P. Gr. 155 p. 217): *Ἐλεύθερος χρεῖν εἶναι τῶν παθῶν καὶ λελυμένος τῆς ἀπιστίας καὶ γυμνὸς πάσης κακίας καὶ περιβλήματος ἀμαρτίας ἀλλότριος, καὶ τὴν δουλείαν ὑποδεικνὺς τῷ Θεῷ, διὰ τοῦτο τοῖν ἰσταται γυμνός.*

stitutae sunt; ab eadem origine orta esse videtur litania maior quae dicitur. Nec minus supplicatio, quae mense Februario agebatur (*Lichtmessprozession*), cum Amburbali Romanorum connecti potest, v. Usener l. c. 268sqq. Quibus rogationibus et populus et magistratus et summus clerus intererant nudis pedibus, v. Usener l. s. 280. 297 (*Weihn.* 295. 313); Anrich l. c. 232; v. Martene, *De antiquis ecclesiae ritibus*, Antwerpen 1764, l. IV c. 27, vol. III 184sq.: *Processiones nudis pedibus. Et quia poenitentiae demonstrandae causa praesertim fiebant illae supplicationes, omnes ipsi etiam laici et saeculares viri ac mulieres nudis in illis incedebant pedibus, ut constat non solum ex ordine Romano, sed etiam ex hoc Concilii Moguntini anni 813, canone XXXIII: Placuit nobis ut litania maior observanda sit a cunctis christianis diebus tribus, sicut legendo reperimus, et sicut Sancti Patres nostri instituerunt, non equitando nec pretiosis vestibus induti, sed discalceati, cinere et cilicio induti, nisi infirmitas impedierit. Et p. 185: In iis varias stationes. Ea in processione plures factas fuisse stationes tum Romae, tum alibi testantur libri Rituales quas consulimus pene omnes.*

De litania minore praescribit *Ordo processionis in rogationibus: Nemo ibi equitare praesumat, sed discalceatis pedibus omnes incedant.* Martene l. c. 185.

PARS ALTERA

De vinculorum apud antiquos religione

Nuditatis religione exhibita iam accedamus ad alteram dissertationis partem, qua agitur de vinculorum, praecipue nodorum apud antiquos superstitione. Quid de vinculis cogitaverint veteres, ita explanare in animo habeo, ut primum de rebus sacris, deinde de rebus superstitiosis verba faciam. Accedent nonnulla de vinculorum apud Christianos opinione.

CAPVT PRIMVM

De rebus sacris

Antiqui cum nuditatis legem saepe eo animo sequerentur, ut vinculorum impedimentum removerent, certe nodis, quorum nexus multarum gentium mentes occupavit et timore aut suspicione attendit, adscribebant vim prohibendi validissimam. Qua de causa in negotiis et publicis et privatis ne nodis aut similibus implicationibus prosper exitus impediretur cavebant. Itaque digitos inter se conecti velut *κρυφίης κήρυκας ἀνίης* (Christod. Ecphr. 255 de Clytio, qui *εἶχε δοιὰς χεῖρας ὁμοπλεκέας*, v. Hermann *Gottesdienstl. Altert.*² 117 adn. 10) vetitum erat: *Ideo haec in consiliis ducum potestatumve fieri vetuere maiores velut omnem actum impediencia, vetuere vero et sacris votisve*

simili modo interesse, Plin. XXVIII 59; v. Kroll *Abergl.* 20; Dedo, *De superst. amat.* 13.

Ut nodorum omen infaustum evitarent, ad deorum fana nodis tantum remotis adire licebat. Qua de causa feminae crinibus solutis rebus sacris Andaniae intererant: *Μὴ ἐχέτω δὲ μηδεμία χουσία μηδὲ φῦκος . . . μηδὲ ἀνάδεμα μηδὲ τὰς τρίχας ἀνπεπλεγμένας*, Sauppe 261 = Dittenberger SIG 653. Itaque Orestes et Pylades a vinculis liberantur Eurip. *Iphig. Taur.* 468: *Μέθετε τῶν ξένων χέρας, | ὡς ὄντες ἱεροὶ μηκέτ' ὄσαι δέσμοι.*

Anuli, sub quibus antiqui corporis vinculum intellegebant et qui primo nihil aliud erant nisi licium in nodum conexusum¹, in rebus sacris digito detrahare lex erat, ut Lycosurae: *Μηδὲ δακτύλιον . . . μηδὲ τὰς τρίχας ἀμπεπλεγμένας*. Eph. Arch. 1898, 249 = Dittb. II 939; Wächter *Reinheitsvorschriften* 21.

Item in incubationis ritibus anulos et cingulum portare nefas erat, ut lege sacra Aesculapii Pergameni docemur: *Εἰσπορεύεσθω . . . εἰς τὸ μέγα ἐγκοιμητήριον ὃ ἐγκοιμησόμενος . . . μήτε δακτύλιον μήτε ζώνην* (Fränkel *Inscr. v. Pergamon* n. 264). In Fordicalibus qui Faunum consulebant Ov. *fast.* IV 658sq.:

Usus abest Veneris, nec fas animalia mensis
ponere, nec digitis anulus ullus inest.

V. quae Peter in editione adnotavit; Boehm, *De symb. Pyth.* 29; Deubner, *De incubatione* 26; Wächter l. c. 21.

Rogationes atque supplicationes passis capillis fiebant, ne nodis vis illa magica, quae precationibus exercetur, impediretur; v. Appel, *De Romanorum precationibus* 203. In Aquaelicio mulieres *stolatae ibant . . . passis capillis . . . et Iovem aquam exorabant*, Petron. *sat.* 44; v. Wissowa PW II 310; Aelian. *fr.* 231: *Καὶ γυναίκων ἰσηλίκων χορὸν ἑαυτῇ περιχέασα. γηραιὰ δὲ αἰδῶ, χορὸς θεοφιλῆς. Καὶ καθεῖσαι τὰς κόμας τὰς παλαιὰς ἐκείρας ἐθεοζύλιον Ἥλιόν τε καὶ Δίκτην. Samii: Τὴν ἑορτὴν ἄγοντες τῶν Ἡραίων ἐβάδιζον κατεκτετισμένοι τὰς κόμας ἐπὶ τὸ μειάρφρονον καὶ τοῦς ὄμους· τὸ δὲ νόμιμον τοῦτο μαρτυρεῖσθαι καὶ ἐπὶ παρουσίας τῆσδε· βαδιζεῖν εἰς Ἡραῖον ἐμπεπλεγμένον*, Athen. XII 525 C; v. Verg. *Aen.* I 480: *Crinibus Iliades passis*

¹ J. Lippert *Christentum, Volksglaube u. Volksbrauch*, Berlin 1882, 10 sqq.

peplumque ferebant; Verg. Aen. III 62; Tib. I 3. 31; Liv. XXVI 9. 7; Ov. met. IX 772; fast. II 257; IV 318; VI 441; Lucan. Phars. II 31sq.; Sil. Ital. Pun. I 93; XII 597; v. Appel, De Rom. prec. 203.

De singulari quodam more matronarum Romanarum, quae solutis capillis templa deorumque aras verrebant, narrant scriptores. Polybius IX 6. 3: *Αί δὲ γυναῖκες περιπορευόμεναι τοῖς ναοῖς ἰκέτεον τοὺς θεοὺς πλύνοσαι ταῖς κόμαις τὰς τῶν ἱερῶν ἐδάρη. τοῦτο γὰρ αὐταῖς ἔθος εἶναι ποιεῖν, ὅταν τις ὀλοσχερῆς τὴν πατριδα καιλαμβάνῃ κίνδυνος.* Liv. III 78; XXVI 9. 7; Luc. Phars. II 30; Stat. Theb. IX 637; IV 202; Stat. Silv. V 1. 162; Ap. Met. VI 2; Sil. It. Pun. VI 561; Claudian. laud. Ser. 223; v. E. Vouillème, Quomodo veteres adoraverint, diss. Halle 1887, 18; Appel l. c. 203.

In sacris faciendis quidquam esse conexum vetitum erat¹; Themis Deucalioni hoc oraculum edidit, Ov. met. I 381:

discedite templo
et velate caput cinctasque resolvite vestes
ossaque post tergum magnae iactate parentis,
quo officio fungentes v. 398:

discedunt, velantque caput tunicasque recingunt
et iussos lapides sua post vestigia mittunt.

Ut is, qui oracula a deis petebat, omni vinculo debebat esse solutus, ita etiam eos, qui futurarum rerum conscii vaticinabantur, nodis impediri nefas erat. Vates enim, qui a numine possessi esse putabantur (Tambornino, De ant. daemonismo 59; Fehrle *Kult. Keuschheit* 9) et divino spiritu impleti futura prospiciebant, ut deo plane se dederent, omnes res prohibentes removebant. Itaque Pythia sacerdos, ut scholiis ad Aristoph. Pluti v. 39 docemur, *ἐπιταθῆμένη τῷ τρίποδι τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ διαιροῦσα τὰ σκέλη πονηρὸν κάτωθεν ἀναδιδόμενον πνεῦμα διὰ τῶν γεννητικῶν ἐδέχετο μορίων, καὶ οὕτω μανίας πληρομένη, καὶ τὰς τρίχας λύνουσα καὶ ἀρρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀποπέμπουσα καὶ τᾶλλα πάντα ποιοῦσα, ὅσα οἱ μαινόμενοι ποιεῖν εἰώθασι, τὰ τῆς μαντίας, ἢ μᾶλλον μανίας ἐρθέγγετο δήματα.*

¹ Cf. Furtwängler *Antike Gemmen* II 26sq., tab. VI 2—6.

ἦ καὶ δαίμων τις ἦν οὕτω καλούμενος Πύθων, ἀφ' οὗ ἡ Πυθία παρωνομάζετο¹.

Deiphobae sibyllae, cum a numine occuparetur, Verg. Aen. VI 47:

cui talia fanti
ante fores subito non vultus, non color unus
non comptae mansere comae, sed pectus anhelum
et rabie fera corda tument.

Cf. quae Norden ad h. l. adnotavit. Serv.: *Nam propter sacra resoluta sunt, ut (III 370) vittasque resolvit sacrati capitis (Helenus).*

Cassandra in Eurip. Iphig. Aul. 751 sqq. passis crinibus describitur: Ἥξει δὲ Σιμόεντα καὶ | δίνας ἀργυροειδεῖς | ἄγυρις Ἑλλάνων στρατιᾶς | ἀνά τε νασὶν καὶ σὺν ὄπλοις | Ἴλιον ἐς τὸ Τροίας | Φοιβήιον δάπεδον | τὰν Κασάνδραν ἕν' ἀκούω | ἕίπτειν ξανθοὺς πλοκάμους | χλωροκόμῳ στεφάνῃ δάφνας | κοσμηθεῖσαν, ὅταν θεοῦ | μαρτύσουνοι πνεύσωσ' ἀνάγκαι.

Tib. II 5. 65:

Haec cecinit vates et te sibi, Phoebe, vocavit.
iactavit fusas et caput ante comas.

Helenus apud Verg. Aen. III 370: *Vittasque resolvit sacrati capitis.* Qua de causa haec fiant, recte exposuit Servius: *Vittasque resolvit. In ratione sacrorum par est et animae et corporis causa: nam plerumque quae non possunt circa animam fieri, fiunt circa corpus, ut solvere vel ligare, quo possit anima, quod per se non potest, ex cognatione sentire . . . bene ergo Helenus cuncta corporis solvit, ne qua parte animo religato ad numen accedat.*

Apud poetas vates plerumque solutis crinibus finguntur. Cassandra apud Verg. Aen. II 403:

Ecce trahebatur passis Priameia virgo
crinibus a templo Cassandra adytisque Minervae.

Serv. ad locum: *Passis ut quidam volunt sacris capillis, quod sic raticinari soleret.*

Ov. fast. I 503 docta Carmentis:

Utque erat, immissis puppem stetit ante capillis
continuitque manu torva regentis iter.

¹ Vide E. Bethe *Dor. Knabenliebe*, Rh. M. LXII (1907) 467; E. Fehrle *Kult. Keuschh.* 7.

Ov. met. II 635:

Ecce venit rutilus umeros protecta capillis
 filia centauri, quam quondam nymphea Chariclo
 fluminis in rapidi ripis enisa vocavit
 Ocyroen: non haec artes contenta paternas
 edidicisse fuit, fatorum arcana canebat.

Petron. sat. 89:

namque Neptuno sacer
 crinem solutus omne Laocoon replet
 clamore vulgus.

Deinde etiam ei omni vinculo se liberabant, „qui sacra insania quam Graeci *ιεράν μαρίαν* appellare solebant, correpti esse videbantur“, quorum „orgiis effici veteres putabant, ut deus, in cuius honorem sacra illa fiebant, in hominem invaderet“, Tambornino 58sq. Bacchae crinibus fuis incedunt, Aristoph. *Lysistr.* 1308:

*Ταὶ δὲ κόμαι σείονται ἕπερ βαρχῶν
 θυραδδῶν καὶ πιθῶν.*

Eur. Bacch. 695:

*Καὶ πρῶτα μὲν καθείσαν εἰς ὄμους κόμας
 νεβρίδας τ' ἀνεστειλάνθ' ὄσαισιν ἀμμάτων
 σόνδεσμι' ἐλέλυτο, καὶ καταστίκιους δορὰς
 ὄφρεσι κατεζώσαντο λιχμῶσιν γένυν.*

831 *κόμην μὲν ἐπὶ σῶν κρατὶ ταναὸν ἐπτενῶ.*

Cf. A. Rapp *Die Maenade im griech. Kultus, in der Kunst u. Poesie*, Rh. M. XXVII (1872) 1sq. et 562sq. Quibus cum descriptionibus optime congruunt bacchantium simulacra; v. Rapp in Roscheri *Lex. myth.* II 2243sq.

Ino apud Ov. met. IV 520:

Exululat passisque fugit male sana capillis
 teque ferens parvum nudis, Melicerta, lacertis
 „euhoe Bacche“ sonat.

Ov. met. IV 4:

Festum celebrare sacerdos
 immunesque operum famulas dominasque suorum

pectora pelle tegi, crinales solvere vittas,
serta coma, manibus frondentis sumere thyrsos
iusserat et saevam laesi fore numinis iram
vaticinatus erat.

Verg. Aen. VII 403:

Solvite crinales vittas, capite orgia mecum.

Ov. met. III 726:

Visis ululavit Agaue
collaque iactavit movitque per aera crinem
avulsumque caput digitis complexa cruentis
clamat.

Ov. amores II 541:

Ecce Mimallonides passis in terga capillis.

Athen. V 28 p. 198 c Dionysi chorum describit: *Μετὰ δὲ ταύτας Μαζέται αἱ καλούμεναι Μιμαλλόνες καὶ Βασσάραι καὶ Αἰδαί, κατακεχυμένοι τὰς τρίχας.* In Bacchanalibus matronas baccharum habitu crinibus sparsis cum ardentibus facibus decurrere ad Tiberim narrat Liv. XXXIX 13.

In Magnae Matris sacris Galli Ov. fast. IV 244: *Caedunt iactatis vilia membra comis.* Arnob. V 16; Anth. Pal. VI 51. 8; Lucian. tragodop. v. 114; v. Hepding, *Attis* 130. Cybele ipsa morte atque amore Attidis amens solutis crinibus terras pererravit: *Καὶ ταύτην μὲν ὀλοῦνζοσαν καὶ τριπανίζοσαν μόνην ἐπιέναι πᾶσαν χώραν, λελυμένην τὰς τρίχας,* Diodor. III 59. 1; Hepding *Attis* 112.

Cum bacchantium crinibus solutis optime comparamus, quod mulieres in lamentatione funebri quasi amentia atque furore captae capillos demittere solent; cf. Lucian. π. πένθος 12; Plut. Solon c. 21.

Graccorum eam consuetudinem cognoscimus ex Theocriti Adoniazusis, quae Adonidem ad mare ferunt resolutis capillis, nudato pectore, XV 132.

Apud Romanos filias parentum funus eo habitu secutas esse testatur Plut. qu. R. XIV 267 A: *Μὰ τί τοὺς γονεῖς ἐκκομίζουσιν οἱ μὲν ἑιοὶ συγκεκαλυμμένοι, αἱ δὲ θυγατέρες γυμναῖς ταῖς κεφαλαῖς καὶ ταῖς κόμαις λελυμένας.* Cf. quae Petron.

sat. 111 de uxore pudica narrat; v. supra 33; Ov. fast. II 813; Lucan. II 22; Ov. am. III 431; Verg. Aen. III 62.

Neque a ferarum gentium usu eum morem abhorrere ex Abiponum lugendi consuetudine exemplis confirmat Th. K. Preuß *Die Totenklage im alten America, Globus* LXX 370; cf. Oldenberg *Religion des Veda* 572sq.

De luctu funebri crines solvendi consuetudo latius diffusa esse videtur, ut in plangentium omnino habitu necessaria haberetur. Cuius moris exempla extant plurima, quae singulatim afferre operae pretium non est. Terent. Phormio 103sqq.:

Videmus. virgo pulchra et quo magis diceres
nil aderat adiumenti ad pulchritudinem.
capillus passus, nudus pes, ipsa horrida,
lacrumae, vestitus turpis.

Liv. I 13; Ov. met. V 510; VII 104; XI 47; VI 513; Ov. fast. I 645; trist. IV 2. 43; Verg. Aen. I 479; Georg. IV 333; Sen. Troad. 85; 100sqq. alia; v. E. Samter *Festschr. f. Hirschfeld* 1903, 251sqq.

Flamini Diali deinde, cuius vita longa caerimoniarum serie ex antiquissimis temporibus coercebatur, ullum in se habere nodum non licebat, Paul. 82. In vestitu ei, ut nodis vacaret videndum erat, quod tradit Fabius Pictor apud Gellium X 15. 9: *Nodum in apice neque in cinctu neque in alia parte nullum habet.* Serv. Aen. III 607. Ne anulo quidem nisi pervio *cassoque* uti fas erat, Gell. X 15. 7; Paul 106. 4; 89. 10.

Quoniam cotidie feriatas erat, vincto eius aedes intrare non licebat. Gell. X 15. 8: *Vinctum si aedes eius introierit, solvi necessum est et vincula per impluvium in tegulas subduci et inde foras in viam demitti.* Serv. Aen. II 57: *Antiquis caerimoniis cautum erat, ne vinctus flaminiam introiret; si introisset solveretur vinclaque per impluvium effunderentur inque viam publicam eicerentur.* Plut. quaest. Rom. 111 p. 290 C: *Εἰ δὲ δεσμότης φθαίῃ προσελθῶν, ἐλύετο. τοὺς δὲ δεσμοὺς ἐπιτὸς οὐ κατὰ θύρας, ἀλλ' ἐπὲρ τοῦ στέγους ἀπερρίπτον.*

¹ Cf. Artemidor. I 78 p. 72 Herch.: *Ἀμέλων δὲ καὶ κισσοῦ (scil. στέφανος) μόνοις τοῖς περὶ τὸν Διόνυσον τεχνίταις συμφέρει, τοῖς δὲ ἄλλοις δεσμὰ σημαίνει διὰ τοὺς ἑλικας καὶ τὰς προοπλοκάς τοῦ κισσοῦ.*

Cum hedera vinculorum quasi symbolum esset¹, a Dialis corpore abesse debebat. Fest. ep. 82. 18: *Ederam flamini Diali neque tangere neque nominare fas erat pro eo quod edera vincit, ad quodcumque se applicat. Sed ne anulum quidem gerere ei licebat solidum aut aliquem in se habere nodum.* Plut. quaest. Rom. 112 p. 290 E: *Διὰ τίνα δ' αἰτίαν οὐδὲ κίττου θιγῆν ἐρεῖτο τῷ ἱερεῖ τοῦ Διός;*

Eadem de causa *propagines e vitibus altius praetentas non succedit*, Gell. X 15. 13; Plut. q. R. 112¹.

Apud Graecos sacerdotes vestitu a communi habitu distinguebantur. Longa enim tunica, quae cincta non erat, induti erant, quae vestis post saeculum quintum in usu non iam erat; v. Michaelis *Parthenon* tab. 14. fig. 34; Stengel *Griech. Sacral-altertümer* 33; cf. E. Petersen *Archäol. Anz.* XVIII 1903, 24.

Flaminica Dialis eam ob rem non corona ornatur, sed *virga incurvata, quae fit quasi corona*, Serv. Aen. IV 137; Samter l. c. 39.

Deinde Iunonis sacrum nodis tantum recinctis accedere religione datum erat. Serv. interpol. Verg. Aen. IV 518: *Iunonis Lucinae sacra non licet accedere nisi solutis nodis.* Gell. IV 3. 3: *Paelicem autem appellatam probrosamque habitam, quae iuncta consuetaque esset cum eo, in cuius manu mancipioque alia matrimonii causa foret, hac antiquissima lege ostenditur, quam Numae regis fuisse accepimus: Paelix aedem Iunonis ne tangito, si tangit, Iunoni crinibus demissis agnam feminam caedito;* cf. Paul. p. 222. 5.

Quae lex qua opinione instituta sit facile cognoscimus, si reputaverimus Iunonem Lucinam praecipue parientium nixibus praepositam esse et auxiliari genetricibus fetis². Arnob. III 21; III 23; Plaut. Aul. IV 711; Ter. Andr. 473; Adolph. 487; Prop. V 1. 99; Ov. fast. II 451; III 255.

¹ E. Samter *Familienfeste der Griechen u. Römer*, Berlin 1901, 39; et apud Pauly-Wiss. VI 2489; Boehm, *De symb. Pyth.* 29 sq.; Nilsson *Griech. Feste* 345; Aust in Roscheri *Le.c. myth.* II 698; Aust *Relig. der Römer* 189; Marquardt *Staatsv.*² III 328 sqq.; R. Peter, *Quaest. Pontifical. specimen*, diss. Straßb. 1886, 42 sqq.; J. G. Frazer *Le rameau d'or* I 319 sqq.

² Roscher *Juno u. Hera* 43; in *Le.c. myth.* II 583; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 273; W. Otto, *Philol.* LXIV (1905) 161 sqq.

Parturientibus enim opem ferre superstitiosi putabant, cum omnia vincula, quae impedimenta et moras partus significare viderentur, removebant. Nexum enim inter nodorum implicationes et partus labores extare antiqui coniecerunt. Qua de causa, ut puerperii difficultatem mulceret, mulier (Ov. fast. III 257):

si qua tamen gravida est, resoluta crine precetur,
ut solvat partus molliter illa suas.

Roscher in *Lex. myth.* II 583; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 273;
Frazer *Rameau d'or* I 319 sq.

Quod si tenemus, facile est intellectu, qua ex deliberatione Iunonis Lucinae aedem nodis tantum resolutis intrare licuerit.

Sed satis de nodorum in rebus sacris vi impediante dixisse mihi videor.

CAPVT ALTERUM

De rebus superstitiosis

Iam quaestio erit de rebus superstitiosis, in quibus eandem vinculorum religionem observabant veteres.

Ac primum quidem vinculis tribuebant vim perniciosam in mulierum partibus homines superstitiosi. Ut enim mulieres gravidae in votis nuncupandis crines solvere iubentur, ita etiam parturientes omni vinculo et vestium et corporis vacare debent. In Sorani Gynaeciis 66a obstetricibus observandum est, ut mulier bene pariat, *ante tamen ligaturis et capillis solutis* (scil. parturientis), *quod propter laxamentum, fieri solet.*

Cod. Laur. fol. 155 a (Rose 136): *In hoc ergo operis obstetricandi quae sunt servanda. Solvendae sunt scilicet, ut omne quodcumque abstrictum fuit et alligatum, fluat, ut totum corpus liberum a connatione solutum illis partibus faciat laxamentum.*

Ἐκ τῶν Σωρανοῦ περὶ γυναικείων (p. 240 Rose) 69: Ἐνθ' εἰς τὴν ἀκόλντον διόδον τοῦ πνεύματος λείναι τε τὴν ζώνην προσῆκεν αὐτῶν καὶ τὸ στῆθος πάσης ἑλευθεροῦν περιελίσεως, οὐ κατὰ τὴν ἰδιωτικὴν πρόληψιν καθ' ἣν τὰ γυναικία δεσμὸν οὐδένα βούλεια τεργάνειν, διὰ ταύτην δὲ καὶ τὰς τριχὰς λείναι. διὰ δὲ τὴν προειρημένην αἰτίαν τάχα δι' καὶ ἡ λέσις τῶν τριχῶν εἰστονίαν ἀποτελεῖ τῆς κεφαλῆς.

Item cingulum solvere solebant. Deae partibus adstantes apud Graecos appellatae sunt *λευσίζωροι*. Quarum in numero fuit Artemis¹, cuius Athenis templum sacrum erat. Schol.

¹ Wernicke, PW. II 1347; Schreiber in Roscheri *Lex. myth.* I 572

Apoll. Arg. I 287: *Λύουσι γὰρ ζώνας αἱ πρότως τίχτουσαι καὶ ἀναιθέουσιν Ἀριτέμιδι, ὕθην καὶ λισιζώνη Ἀριτέμιδι ἱερὸν ἐν Ἀθήναις*; Hesych. s. v. *λισιζωνος*; Orph. hymn. 36, 5 *Λισιζωνος* vocatur; Suidas s. v. *λισιζωνος*: *αἱ γὰρ παρθέναι, μέλλουσαι πρὸς μῆξιν ἔρχεσθαι, ἀνείθεσαν τὰς παρθενικάς αὐτῶν ζώνας τῇ Ἀριτέμιδι*. Callim. Del. 237; Anthol. Graeca I 220, 465; II 194; cf. Plut. Symp. 3, 10, p. 695 A.

Eileithyia est *ἐπιλυσαμένη*. Hesych. s. v. *λισιζωνος*; Theocr. XVII 60; Cornutus 34: *Ἦν εὐχοντα ἔλθειν αὐταῖς ἡπίαν καὶ λισιζωνον αἱ ὠδίνοσαι, λύουσιν τὸ ἐσφιγμένον τῶν κόλπων πρὸς τὸ ὄψον καὶ ἀπονώτερον ἐκπιεῖν τὸ κτιστόμενον*. Orph. hymn. I 7; I 9; Isyllus Epidaurius ed. v. Wilamowitz = Kabadias *Τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ*, Athenis 1900, 214; cf. Apoll. Arg. I 287; Aristoph. Lysistr. 742, Eccles. 369, et schol.; Ov. am. II 13, 21; v. P. Baur *Eileithyia*, diss. Heidelberg 1901 passim; Jessen PW V 2104.

Huius cinguli solvendi moris, quamquam primo de vestium cinctu sumptus est, tamen significationem aliam, quam ei adscribebant veteres, cognoscimus, si religiones comparamus, quae cum partu in antiquorum superstitione coniunctae erant. Cinguli enim in actione sympathica usus est, quem Plinius XXVIII 42 commendat: *Partus accelerat et mas, ex quo conceperit, si cincto suo soluto feminam cinxerit, dein solverit adiecta precatone, et cinxisse eundem et soluturum, atque abiecerit*; v. Kroll *Aberglaube* 20. Adiungam medicinam a Sexto Placito Papyriensi traditam c. XVII 12 p. 55 apud Heimium, Incantamenta p. 485: *Ut mulier concipiat, homo vir si solvat semicinctium suum et eam praecingat et dicat: ergo desinas: explica te laborantem*. Heimius legi vult: *Ut mulier bene pariat aut explico te laborantem*; cf. Usener *Rel.gesch. Unt.* II 85: *Circa mulieres in puerperio. Mulieres (que) cingunt se cingulo virorum*.

Qua de causa in puerperarum mortuarum sepulcris mulieres cingulis et crinibus solutis effictae sunt; v. Conze *Die attischen Grabreliefs* tab. 46, 74, 75, p. 70.

Quantopere nodus et cingulum cum pariendo coniunctum fuerit, vel inde cognoscimus, quod matres partu feliciter superato deabus faventibus calceos, mitras, cingulum, capitis velamen, crives dedicare solebant; v. Anthol. Pal. VI 201:

Σάνδαλα καὶ μίτρην περικαλλέα τὸν τε μυρόπνουν
 βόστρυχον ὠραίων οὔλον ἀπὸ πλοκάμιων
 καὶ ζώνην καὶ λεπτὸν ὑπένδυμα τοῦτο χιτῶνος
 καὶ τὰ περὶ στέροισι ἀγλαὰ μαστόδετα
 ἔμβρυον εὐώδινος ἔπει φέγε νηδύος ὄγκον
 Εὐφραίνῃ νηῶ θῆκεν ὑπ' Ἀρτέμιδος.

Conferas etiam VI 271; VI 277; VI 272:

Ζῶμά τοι, ὦ Αἰγιῶ, καὶ ἀνθεμόεντα κύπασσιν
 καὶ μίτραν μαστοῖς σφιγγῆτι περιπλομένην·
 θῆξαιτο Τιμάεσσα, δυσοδίνιοι γενέθλιας
 ἀργαλέον δεκάτω μὲν φρυγοῦσα βάρους.

VI 202:

Εὐθύσανον ζώνην τοι ὁμοῦ καὶ τόνδε κύπασσιν
 Αἰθῆς παρθενίων θῆξε ὑπερθε θυρῶν,
 ἐκ τόκου, ὦ Αἰγιῶ, βαρυνομένης ὅτι νηδὸν
 ζῶν ἀπ' ὠδίνων λίσσασθε τῆσδε βρέφους.

Eileithyiae dona feruntur Anth. Pal. VI 274; VI 200. Denique Callirrhöë Veneri coronas, Minervae crines, Iunoni cingulum pro filio nato dono dedit, VI 59; v. Baur *Eileithyia* 46; Preller-Jordan *Röm. Myth.* I 319. Ex aliarum gentium consuetudine exempla affert Ploss-Bartels *Das Weib*³ II 245 sqq.

Cum autem nodis resolutis maturum onus utero molliter auferre studerent veteres, ligulis nectendis aut vinculorum signis partum difficilem atque tardum reddere putabant. Quibus in impedimentis gravissimis digitos complexos eiusque similes implicationes habebant; v. Frazer *Le rameau d'or* I 321. Ut digitorum implicationes evitarent, mulieres non solum parientes palmas apertas porrigentes finguntur (Marx *Athen. Mitteilungen* X (1885) 188), sed etiam Eileithyiae manus ita extendunt, quod Welckerum (*Kl. Schr.* III 82) secuti multi iam pronuntiaverunt¹; cf. Soran. c. LXIX 238 Rose: *Τοὺς δὲ*

¹ Löscheke *Arch. Ztg.* 1876, 108; Sybel in Roscheri *Lex. myth.* I 1220; Imhof-Blumer et P. Gardier *Journ. of hellenic studies* VII 87; Wolters *Ephem. Arch.* 1892, 229 sq.; Baur *Eileithyia* passim; E. Petersen *Röm. Mitt.* VII (1882) 32 sqq.; Weinreich *Antike Heilungswunder* 10; R. Schneider *Geburt der Athena, Abh. d. arch. epigr. Seminars der Univ. Wien* I (1880) 17.

πόνους τὸ μὲν πρῶτον τῇ διὰ Θερμῶν τῶν χειρῶν προσαρῆ
 τραῦνειν et 241: Χερσὶ δὲ τὸν ὄγκον ἐκ πλαγίων ἐπηρέειδες
 ἐστῶσαι πρὸς τοὺς κάτω τόπους πρῶτως ἐρεθίζέτωσαν, quod
 Mucius c. LXVI 24 interpretatur: *A lateribus vero ministræ
 suis quassatione manibus apertis in æorsum uterum deducant;*
 v. Marx *Athen. Mitt.* X (1885) 189.

Qui gestus quantum valuerit, ex Herculis partu apparet:
*Adsidere gravidis vel, cum remedia alicui adhibeantur, digitis
 pectinatim inter se implexis veneficium est, idque compertum tra-
 didunt Alcmena Herculem pariente; peius, si circa unum ambave
 genua; item poplites alternis genibus imponi.* Cum Parca et
 Eileithyia Alcmenen parturientem talibus gestibus torquerent,
 Galanthis dolo eas manus solvere cogebat et Hercules bene
 natus est, Plin. XXVIII 59. Cf. Ploss-Bartels *Das Weib* II
 241 sqq.; Frazer *Rameau d'or* I 321.

Ov. met. IX 297:

Subsedit in illa

ante fores ara dextroque a poplite laevum
 pressa genu digitis inter se pectine iunctis
 sustinuit partus.

Et cum (v. 314):

exsiluit iunctasque manus pavefacta remisit
 diva potens uteri: vinculis levor ipsa remissis.

Anton. Lib. 29: Galinthias deas partus sustinentes, quæ
 κατεῖχον ἐν ταῖς ὠδίαι τὴν Ἀλκμήνην . . . κρατοῦσαι τὰς ἐαντῶν
 χεῖρας, ita terruit, ut deæ ἀνῆκαν εὐθὺς τὰς χεῖρας, Ἀλκμήνην
 δὲ καὶ κατέλιπον εὐθὺς αἱ ὠδίνες καὶ ἐγένετο Ἡρακλῆς. Galin-
 thias deinde a deabus indignantibus in mustelam mutata est.
 Apud Aelian. h. a. XII 5 narratur Graecos mustelam venerari,
 quod καθ' ἡμέρας . . . ἐπ' ὠδίαι τῆς Ἀλκμήνης καὶ τεκεῖν οὐ δυνα-
 μένης, τὴν δὲ παραδραμεῖν καὶ τοὺς ὠδίνων λῦσαι δεσμοὺς καὶ
 προελθεῖν τὸν Ἡρακλῆα καὶ ἐρπεῖν ἦδη. Apud Neograecos
 quoque virgines mustelæ favere docet Hiller v. Gärtringen PW
 s. v. *Galinthias*.

Schol. Townl. II. XIX 119: Ἴστρος δὲ φησιν ὠδινούσης
 Ἀλκμήνης τὰς χεῖρας συνσχεῖν τὰς Μοῖρας, γαλῆς δὲ παρελθούσης
 ἀναλῦσαι καὶ τεχθέντος αὐτοῦ νομισθῆναι γαλῆν εἶναι ἀδιψῶ τροφόν.

Cf. Liban. *δυναμίμ.* IV 1099; Clem. Al. protr. II 39; Lactant. IX 5. In fabula de Herculis partu Boeotia Alcmenae labores veneficarum attribuuntur malis artibus, Paus. IX 11, 3; v. Böttiger *Kl. Schr.* I 61sq.; Welcker *Kl. Schr.* III 190sq.; Preller-Robert *Griech. Myth.* 171. 514; Stoll in Roscheri *Lex. myth.* I 1591; I 2697; v. Sybel ibid. I 1219; Gruppe *Griech. Myth.* 885 adn. 9; Ploss-Bartels *Das Weib* I 596; Rohde *Psyche* II 76.

Cuius superstitionis rationem si quaerimus, invenimus eam in ea sententia populari, quam Graeci *συμπάθειαν* vocare solebant, cui in omnibus rebus superstitionis vim antiqui adscribebant maximam; v. Frazer *Rameau d'or* I 4sq. Ut enim nodus nequitur, etiam mulieris venter in pariendo concluditur.

Eandem opinionem nostris quoque temporibus florere inter omnes constat; v. Liebrecht *Zur Volkskunde* 231 n. 70, 71; Grimm *Deutsche Myth.*⁴ III 441 n. 40; III 487 n. 6; III 345; II 897; II 958, 688, 933; Gonzenbach *Sizilianische Märchen* I 72; Frazer *Rameau d'or* I 321sq.

Deinde in apparatu magico vinculorum removebant impedimentum.

Ac primum magi, qui actionem magicam exercebant, vinculis omnibus vacare debebant. Veneficae illae horridae, quae apud Horatium sat. I 8 depinguntur, *passo capillo* ad apparatum magicum accedebant, cum omni implicatione daemon quidam inimicus nocere posset, qua re caerimoniae eventum dubium fieri putabant. Item epod. 5, 15 describitur:

Canidia brevibus inligata viperis
crinis et incomptum caput,

et ibid. v. 28 Sagana:

horret capillis ut marinus asperis
echinus aut currens aper.

Ad Peliam reformandum Ov. met. VII 257

passis Medea capillis
bacchantum ritu flagrantes circuit aras.

Cf. Hirschfeld, De incantamentis 43. Et VII 182 Medea egreditur tectis vestes induta recinctas, nuda pedem, nudos umeris infusa capillos.

De lustratione magica narrat Tibull. I 5, 11 :

Ipseque te circum lustravi sulfure puro,
 carmine cum magico praecinisset anus.
 Ipse procuravi, ne possent saeva nocere
 somnia, ter sancta deveneranda mola:
 ipse ego velatus filo tunicisque solutis
 vota novem Triviae nocte silente dedi.

Ov. heroid. VI 89 maga

per tumulos errat passis discincta capillis
 certaue de tepidis colligit ossa rogis.
 devovet absentis simulacraue cerea figit,
 et miserum tenuis in iecur urgit acus.

Apud Lucanum (VI 467) Thessalae magae

vocibus isdem
 umentes late nebulas nimbosque solutis
 excussere comis.

Maga Erichtho, quam Sextus Pompeius consuluit, a Lu-
 cano VI 515 depingitur:

Tenet ora profanae
 foeda situ macies, caeloque ignota sereno
 terribilis Stygio facies pallore gravatur
 inpexis onerata comis.

Deinde etiam res, quae actioni magicae inserviunt, nexibus
 vacare fas est.

Ne res magica impediatur, puer, quem Canidia eiusque
 ministrae sunt necaturae, bulla atque praetexta privatur.
 Hor. epod. 5, 12; v. Fahz, De poetarum Romanorum doctrina
 magica (*Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* II 3) 35; cf. supra 43.

Erichtho striga apud Lucan. VI 543

laqueum nodosque nocentis
 ore suo rumpit (scil. pendentium).

Deinde in rebus rusticis ad pestem depellendam femina
resoluta sinus resoluto maesta capillo (Colum. X 357) hortum
 lustrat. Ut herbae nocivae deleantur, virgo *λελυμένη τὰς τρίχας*
 operari debet Geop. II 42, 3. Contra urucas mulier recincta

arbores ambire iubetur apud Plin. XVII 66. Mulierem *nusquam cinctam solutis capillis* hortum circumeuntem memorat Pallad. I 25, 3.

Eodem modo quae lustrationem exercet femina solutis crinibus est apud Colum. IX 3, 64 et mulierem *λυσίτριχα* (*λυσίχομον* cod. M) commemorant Geop. XII 8. A Plinio XXVIII 78 traditur, eundum esse nudis pedibus cinctuque dissoluto; cf. supra 51 sqq.

Eadem ex superstitione apud Plin. XXVIII 28: *Pagana lege in plerisque Italiae praedibus cavetur, ne mulieres per itinera ambulantes torqueant fusos aut omnino detectos ferant, quoniam adversetur id omnium spei, praecipue frugum.* Rieß *Aberglaube* P.W. I 91; Schwarz, Progr. Celle, 1888, 48; cf. Juynboll *Arch. f. Rel.-Wiss.* VII (1904) 495. Etiam in sacris magicis ad pestem a gregibus arcendam habitis feminae apud Russos et Serbos vicum circumeunt nudaе aut tunica indutae, crinibus dissolutis, *Arch. f. Rel.-Wiss.* IX (1906) 452 sq.

Huc pertinent etiam nonnulla medicinae praecepta.

Ut oculorum imbecillitati mederentur, cytino utebantur, quem qui decerpere volebat, *solutus vinculo omni cinctus et calciatus atque etiam anuli* esse debebat, Plin. XXIII 110; Rieß P.W. I 56¹.

Si quis morbo comitiali laborabat, non licebat *μηδὲ πόδα ἐπὶ ποδὶ ἔχειν, μηδὲ χεῖρα ἐπὶ χεῖρὶ· ταῦτα γὰρ πάντα κολύματα εἶναι* (Hippocr. de morbo sacro ed. v. Wilamowitz *Lesebuch* I 2 p. 271) propter vim impediētem, quae omni ligaturae adhaerebat; v. Rohde *Psyche* II 76; Kroll *Aberglaube* 20.

Ad renium dolores commendatur in Antidot. Brux. II 137 (p. 388 Rose): *Herbam artemisiam a praelie ubi nascitur inquires, et alia die ante solis ortum inclinatus de sinistra manu velle. sine nodo concingis te.*

Eadem ex superstitione in digito medio, qui medicus no-

¹ Conferas superstitionem, quam ex Borussia sumptam C. Weinhold *Die mystische Neunzahl bei den Deutschen, Abh. Ac. Berl.* 1897, 31 narravit: *Gegen böse Augen sucht man in Ostpreussen schweigend neuerlei Kräuter, näht sie in ungekrümpfes graues Tuch mit einem Faden Garn, das ein Kind gesponnen ohne einen Knoten zu machen und ohne den Faden zu erwähnen.*

minabatur¹, anulum portare vetabatur, ne vis eius occulta eo vinculo minueretur. Plin. XXXIII 24: *Hic nunc solus (digitus melius) excipitur, ceteri omnes onerantur, atque etiam privatim articulis minoribus aliis.*

Ad anulorum vinculi significationem remedium redire videtur, quod Marcellus tradidit 8, 190: *Varulis . . . remedium tale facies: unulos digitis eximes et sinistrae manus digitis tribus oculum circumtenebis et ter despues terque dices rica rica soro*².

Ad singultus sanandos anulum de dextera manu in sinistram transferre medicinam praebet. Ps. Theod. Additam. ad Theod. Prisc. eupor. II 29 (p. 327 Rose): *Item anulum assidue cum digitis medicinalibus de dextera manu in sinistram duces, de sinistra in dextram.* Videlicet ea ratione etiam morbus retro versus eici putabatur. Cui rei conferas Marc. 17, 44: *Anulus in sinistra manu in medio digito positus vel ibidem translatus singultus statim compescit.* Plin. XXVIII 57: *Sternumenta pinna gravedinem emendant et si quis mulae nares, ut tradunt, osculo attingat, sternumenta et singultum. ad hoc Varro suadet palmam alterna manu scalpere; plerique anulum e sinistra in longissimum dextrae digitum transferre, in aquam ferventem manus mergere.*

Trimalchio, ut omen infaustum averteret, anulum traiecit. Petron. c. 74: *Haec dicente eo gallus gallinaceus cantavit, qua voce confusus Trimalchio vinum sub mensa effundi lucernamque etiam mero spargi. immo anulum traiecit in dexteram manum et „non sine causa“, inquit, „hic bucinus signum dedit, nam aut incendium oportet fiat aut aliquis in vicina animam abiciet“; v. Friedlaenderi ad h. l. adnotationem.*

Cum igitur anuli vinculorum quasi symbola essent, eorum usum nonnullis in rebus humanis velut omen infaustum evitabant.

Ut in Pythagoreorum symbolis persaepe superstitiones populares invenimus³, mirum non est, quod vel cavetur *δακτύλιον μὴ γόρει* Iambl. protr. 21 (p. 119, 14 Pist.)⁴, sub quo Pythagorei cum corporis tum animae vinculum intellegebant,

¹ Weinreich *Antike Heilungswunder* 42.

² Frazer *Ramcau d'or* I 324sq.

³ Wunsch *Frühlingsfest* 34; Diels *Arch. f. Philosophie* III 466.

⁴ *Μὴ γορεῖν στενὸν δακτύλιον.* Androc. ap. Ps. Plut. de lib. educ. 12.

ἐπεὶ δεσμοῦ τρόπῳ περιέκειται τοῖς φοροῦσιν ὁ δακτύλιος, ἴδιον ἔχων τὸ μὴ ἄγγειν μηδὲ κακουχεῖν, ἀλλὰ πως ἀριθῆζειν καὶ προσφρῶς ἔχειν, Clem. Al. strom. V 5, 28. De anulorum significatione rectissime iudicavit Boehm, De symb. Pythag. 29.

Qua de causa Romani et Iudaei ante cenam anulos detrahere solebant. Plin. XXVIII 24: *Nam si mensa adsit, anulum ponere translaticium videmus, quoniam etiam mutas religiones pollere manifestum est*; v. Haberland *Über Gebräuche und Aberglauben beim Essen*, *Zeitschr. für Völkerpsychologie* XVIII (1888) 259.

Huc spectat etiam ea religio, quam secuti Romani morientibus anulos de digitis detrahebant. Plin. XXXIII 27: *Gravatis somno aut morientibus anuli detrahuntur, maiorque vitae ratio circa hoc instrumentum esse coepit*.

Frazer *Rameau d'or* I 328 eam interpretari conatus est et morem incolarum insulae maris Aegaei affert, qui mortuis anulos de digitis eximunt rati animam, si vel in digito minimo retineatur, quietem capere non posse, quae religio et apud Tirolenses (Zingerle 432) et apud nostros invenitur. Quae opinio doctior esse videtur, quam ut in ea veram originem inveniamus. Immo vero ad Boehmii sententiam accedo, qui eam superstitionem anuli mortuis detrahendi inde explicat, quod anima facilius egredi possit. Quaecum interpretatione optime congruit, quod etiam veneficae mulieres omnes nodos recingunt eo timore adductae, ne vinculo quodam daemones infesti retineantur, qui magicae potestati exercendae obesse possint. Qua de causa in mortuorum indumentis nodum etiam nostrae aetatis superstitione innecti vetatur, *sonst bindet man den Gestorbenen an dieses Leben*; v. G. Schuller *Volkstüml. Glaube u. Brauch bei Tod u. Begräbnis im Siebenbürger Sachsenlande*, progr. Schäßburg 1863, 63.

Dormientibus vero anulos detrahi Boehmius voluit, ne anima impediretur, „quominus per somnia vagata¹ commode in corpus redeat“. Nescio an alia ratione eum morem illustrare possimus. In somno enim hominum mentes saepe somniis et

¹ *Somnio καθ' ἑαυτὴν γίνεται ἡ ψυχὴ*, Aristot. apud Sext. Emp. adv. math. 9. 20. 21; E. Rohde *Psyche* II 60. De anima in somno extra corpus vagante multarum gentium opiniones collegit Frazer *Le rameau d'or* I 191 sqq.

incubis anguntur¹. Quas animi affectiones ita explicabant, ut a daemonibus quibusdam effectas esse putarent². Ut hos daemones, qui anuli vinculo ad corpus alligati animos dormientium perturbare et vexare crederentur, liberos atque impotentes redderent, eam superstitionem observabant veteres³.

Hucusque diximus de nodorum vi impediēte, quam propter antiqui usum in rebus et sacris et superstitionis evitabant, ut daemones noxios ligaturis in corpore vinctos depellerent. Cum autem vinculorum vim impediētem, quantum concordia rerum valeret, intellegerent, eam virtutem adhibere studebant ad inimicorum actiones retardandas et prohibendas; v. C. H. Becker *Arch. f. Rel.-Wiss.* XI 360; M. Jastrow *Die Religion Babyloniens und Assyriens*, Gießen 1903, I 286. 302. 331; F. Lenormant *Die Magie u. Wahrsagekunst der Chaldaer*, Jena 1878, 43. 71. 73. Huc spectant praecipue devinctiones, quae apud Graecos *κατάδεσμοι* vocantur; v. Wünsch, *Defix.* tab. Att. IG III app. 3; Audollent, *Defixionum tabellae praeter Atticas*, Paris 1904; Deißmann *Licht vom Osten*, Tübingen 1908, 227. Nam cum personam artissime coniunctam esse cum eius effigie⁴ veteres putarent, ad eam superstitionem progressi sunt, ut si cui vim inferre vellent, eius imaginem eodem modo afficerent, quo hominem ipsum, cuius loco fungeretur; cf. Falz, *De poet. Rom. doctr. mag.* 20.

Qua in re vincendi figuram plurimum valuisse per se intellegitur. Quantam autem vim ei tribuerint, optime docemur historia mirabili Sanctorum Cypri et Ioannis *περὶ τοῦ Θεοφίλου τοῦ ἀπὸ μαγείας συνδεδέντος τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας*, quam Sophronius prodit (P. Gr. 87, 35). Illum enim Theophilum magus morbo afflixerat, *χεῖρας καὶ πόδας συνδύσας τοῦ σώματος* in effigie magica, neque prius morbi dolores de-

¹ De nocturni pavoris apud antiquos timore verba fecit Dieterich *Abraxas* 86sq.; v. Hor. *epod.* 5. 91 sqq.

² Roscher *Ephialtes*, *Abh. sächs. Ges. Wiss.* XX (1903) 31.

³ Qua de causa Germani quoque nodos in dormiendo removebant; cf. *Chemnitzer Rockenphilosophie* 113 (apud Grimm *D. M.*⁴ III 438): *Tut man stroh in ein bett, lasse man die knoten nicht an den strohbündern, sonst kann niemand darauf schlafen.*

⁴ Dedo, de *superst. am.* 26; Radermacher *Festschrift f. Gomperz*, Wien 1902, 4.

sierunt, quam eam figuram in mari reconditam amici reperissent et vincula, quibus manus et pedes colligata erant, solvissent.

Quae defixionis magicae descriptio optime illustratur effigie plumbea, qua iuvenis nudus fingitur, cuius caput cultro a corpore abruptum est, manus et pedes retorti vinculis plumbeis¹ vincti sunt. Praeterea corpus vinculo duplici cinctum est et duo clavi ferrei infixi sunt; v. Wünsch *Eine antike Rache puppe*, Philol. LXI (1902) 26 sq.²; cf. Audollent, Def. tab. n. 241 v. 15—17: Ὡς οὗτος ὁ ἀλέκτωρ καταδέδεται τοῖς ποσὶ καὶ ταῖς χερσὶ καὶ τῇ κεφαλῇ, οὕτως καταδήσατε τὰ σκέλη καὶ τὰς χ(ε)ῖρας καὶ τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν καρδίαν Βικτωρικοῦ τοῦ ἡμιόχου κτλ.; v. ibid. praef. LXXXI.

Qua in effigie manus et pedes vincti sunt. Similiter in diris plumbo mandatis legimus: Καταδῶ καὶ Λρόμωνα πόδας χεῖρας, Wünsch, Def. tab. n. 86; Ἰπποκρόδην καὶ Σωκράτην ἐγὼ ἔλαβον καὶ ἔδισα τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ψυχὴν, ibid. n. 97; Ἐδισα τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν ψυχὴν καὶ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας, ibid. n. 96³.

Devotiones magicas magni momenti esse in rebus amatoriiis per se intellegitur, „ut amati mens amore implicaretur“; Fahz l. c. 20. Amaryllidis domina apud Verg. ecl. VIII 72 dicit:

Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnim.
terna tibi haec primum triplici diversa colore
licia circumdo, terque haec altaria circum
effigiem duco; numero deus impare gaudet.

Et dum maga ipsa Daphnidis imaginem liciis circumligat,

¹ De ea materia ad defixiones apta inspicias R. Wünsch *Sethianische Verfluchungstafeln aus Rom*, Lpzg. 1898, 72; Siebourg *Bonner Jahrb.* CVIII (1909) 165 adnot. 1.

² De earum imaginum in defixionibus usu apud gentes incultas cf. Globus LXXIX (1903) 109 sq.; R. Fränkel *Zeitschr. d. Ver. f. Volksk.* 1903, 440; Falgairó *Un envoiement en l'année 1347*, Nimes 1892, 26; Fossey *La magie Assyrienne*, Paris 1902, 79.

³ Mortuorum animas, ne ad superiores vexandos reverti possent, eo impedire putabant homines superstitiosi, ut eorum pedes aut manus vincerent. Liebrecht *Zur Volkskunde* 275; M. Landau *Hölle und Fegfeuer* 209; F. v. Duhn *Arch. f. Rel.-Wiss.* IX (1906) 3.

Amaryllidem ad vim devinciendi augendam, ut nodos amatorios nectat¹, adhortatur:

Necte tribus nodis ternos, Amarylli, colores,
necte, Amarylli, modo et „Veneris, dic, vincula necto“.

Cf. Hirschfeld, De incant. 43; Dedo, De superst. am. 24.

De Veneris nodo magico loquitur Tibull. I 8, 5:

Ipsa Venus magico religatum bracchia nodo
perdociuit multis non sine verberibus.

Huius similis devinctio invenitur in Ciride v. 368 sqq., quo loco, ut Nisus Scyllae, regis filiae, amore flagret, *μαγικῆ περᾶξις* perficitur a nutrice artis magicae perita, quae

terque novena ligans triplici diversa colore
fila „ter in gremium mecum, inquit, despue, virgo,
despue ter, virgo: numero deus impare gaudet“.

Ut licia inter se nodis implicantur. eodem modo Nisi animus vincitur; v. Wünsch *Zur Ciris v. 369—377*, Rh. M. LVII (1902) 468 sqq.; Hirschfeld, De incant. 20; Fahz l. c. 20 adnot. 1, 2. Horat. sat. I 8, 49 commemorat incantata vincula a Canidia eiusque ministra usurpata, quae sine dubio eidem fini inservierunt, Fahz l. c. 20. Apud Petron. sat. 131 narratur de muliere sene, *quae de sinu licium protulit varii coloris filis intortum cervicemque vinxit meam*.

Lucan. VI 458 sq. dicit de magis Thessalis:

Quos non concordia mixti
alligat ulla tori blandaeque potentia formae.
traxerunt torti magica vertigine filii.

Fahz l. c. 21.

Huc spectat etiam ea res, quam Germani *Nestelknüpfen* vocant, i. e. ligare ligulam; v. C. Meyer *Aberglaube des Mittelalters* 265; Grimm *D. M.* II 879, 983; Dedo, De superst. am. 17 adnot. 5; Blau *Altjüd. Zauberverwen* 53; Frazer *Rameau d'or* I 322; W. Wundt *Völkerpsychologie*, Lpzg. 1906, II 193; cf. Marc. Emp. 33, 69: *Si quem voles per noctem cum femina coire non posse, pistillum coronatum sub lecto illius pone*.

¹ De eo nodorum usu magico adeas Fossey *La magie Assyrienne* 82 sqq. 219. 231 alia.

Apud Neograecos ea superstitio hac aetate *ἐμπόδιο* vel *ἀμπόδεμα* appellatur. Ea ligandi caerimonia commemoratur in papyro Lugduensi (ed. Dieterich *Jahrb. f. Philol. Suppl.* XIX 811): *Ἐπεκαλεσάμην σε, θεὸς μέγιστε, ὅπως ποιήσῃ τοῦτο τὸ ξόανον . . . πάθῃ τε ψυχικὰ καὶ σωματικὰ καὶ ἀσθένειαν ἐμποδισμόν τε ἐπιφέρειν.* Kuhnert, *Rh. M.* II, 55 *artem nostrae aetatis affert Graecam: Ἴνα δῆσωσι* (h. e. *κολύσωσι συγγενέσθαι*) *τοὺς νεονύμφους δοῦντες κόμβον ἐπὶ σχοίνου λέγουσι· δένω τὴ νύμφη καὶ τὸ γαμβρό. ἐφ' ὅσον δὲ ὁ κόμβος μὴ λύεται, οἱ νεόνυμφοι οὐ δύναται συγγενέσθαι. τὸ σχοίνον τοῦτο, ἐξ οὗ ὁ κόμβος, ἀνῆκε ποτε ἀλιεῖ τινι¹, καὶ δρότε οὗτος ἀλιέων βυθίζοι αὐτὸ εἰς τὴν θάλασσαν, ὁ νεόνυμφος ἠδαιέτο καὶ ἔπασχε δεινῶς.* Qua cum defixione conferas, quod praescribit *Ἱατροσόφιον ὠφέλιμον* 55 (quod G. F. Abott *Macedonian folklore* 230, 358 ex libro manuscripto saec. XVIII edidit): *Διὰ τὰ λύσης ἄνδρα δέμενον (einen, dessen Zeugungskraft durch böswilligen Zauber gelähmt ist explicavit Wolters), ἔλαρον καρδιά παμπασίου καὶ δέσον αὐτὰ κόμβους ἰβ' καὶ λέγε ἐπάνω στὴν κεφαλήν του· εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, καὶ λέγε ταῦτα τὰ λόγια· ἀπολυθήτωσαν τὰ μέλη τοῦ δεῖνα ὡς ἀπέλυθη Ἀἴζαρος ἀπὸ τὸν τάφον, v. Wolters *Arch. f. Rel.-Wiss.* VIII (1905) *Beilage* 21².*

Quantam vim homines superstitiosi ei fascinationi attribuerint, vel inde elucet, quod ecclesia catholica super viros eo malo afflictos exorzismos atque orationes dicere solebat; cf. *Benedictionale Constantiense* 1781 p. 278—283; Theodosius Schöpfer, *De iniuriis, quae haud raro novis . . . nuptis inferri solent*, *Quedlinburg* 1699, 94sqq.; J. J. Hartmann, *De coniugibus incantatis: Von verzauberten Eheleuten durch Nestelknüpfen, Schlossszuklappen etc.* Jena 1741; v. Usener *Mythologie*, *Arch. f. Rel.-Wiss.* VII (1904) 19 = *Vortr. u. Aufs.* 52.

¹ Quod praescriptum consentit nescio qua ratione cum historia S. Cypri et Ioannis (PG 87, 35); v. supra 87.

² Cf. etiam *Concil. Bracar.* II a. 575 can. 59: *Non licet clericis ligaturas facere, quod est colligatio animarum*; cf. *Concil. Agathen.* a. 506 can. 68; R. Boese, *Superstitiones Arelatenses a Caesario collectae*, *diss. Marburg* 1909, 44; cf. 50sq.: *De incantationibus, phylacteriis etc.* De ligaturis et praecantationibus loquitur Aug. tract. VII in Ioann. (MPL XXXV 400).

Quibus rebus cognitis non ambigemus de caerimonia in Feralibus, die Deae Tacitae exercitata, quo hostiles linguae et ora defigi solita sunt. Ov. fast. II 575:

Ecce anus in mediis residens annosa puellis
 sacra facit Tacitae (vix tamen ipsa tacet)
 et digitis tria tura tribus sub limine ponit,
 qua brevis occultum mus sibi fecit iter.
 tunc cantata ligat cum fusco licia plumbo
 et septem nigras versat in ore fabas.
 quodque pice adstrinxit, quod acu traiecit aëna,
 obsutum maenae torret in igne caput¹.
 vina quoque instillat, vini quodcumque relictum est,
 aut ipsa aut comites, plus tamen ipsa, bibit.
 „hostiles linguas inimicaque vinximus ora“
 dicit discedens ebriaque exit anus.

V. R. Wünsch, Rh. M. LVI (1901) 402; Kuhnert, P.W. IV 2376; Rieß, P.W. I 33, 46; Frazer *Ramæau d'or* I 327. Nihil aliud est, quod in defixionum tabellis legimus: Καταδῶ τὴν γλῶσσαν; Def. tab. Att. 86, 96, 97.

Apud Ovidium Dipsas lena (am. I 8, 7)

scit bene quid gramen, quid torta concita rhombo
 licia, quid valeat virus amantis equae.

Apud eundem poetam (am. III 7, 77) amata de lasso atque invito amatore queritur et

quid me ludis, ait, quis te, male sane, inebat
 invitum nostro ponere membra toro?
 aut te traiectis Aeaea venefica lanis
 devovet,

„quo in versu cogitatur de effigie cerea laneis liciis circumdata, liciis acu simili instrumento traiectis“ (Fahz I. c. 22).

Burchardius Vornat. 195c (Grimm *D. M.*⁴ III 404sq.) crimini dedit, quod *vel incendisti grana, ubi mortuus homo erat, vel cingulum mortui pro damno alicuius in nodos colligasti*. Devinctionis porro exemplum habet pap. Par. 330: Καὶ λαβῶν πλάτυμια μολυβοῦν γράψον τὸν λόγον καὶ δίωξε. καὶ συνδίσας

¹ Cf. ad hoc Lucian. dial. meretr. IV 4; v. Fest. 238.

τὸ πέταλον τοῖς ζυγίοις μίτη ἀπὸ ἰσίου, ποιήσας ἄμματα τξέ¹, λέγων ὡς οἶδας, ἀβρασαῶξ κατὰσχες, v. Kuhnert, Rh. M. II (1894) 37sq. Eodem modo 365 nodi in licio nigro ligantur apud Wesselium *Neue griech. Zp.* 35 v. 460: Λαβὼν μίτον μέλανα βαλὲ ἄμματα τξέ¹ καὶ ἔσωθεν περιῶδησον, λέγε πάλιν τὸν αὐτὸν λόγον καὶ διατήρησον τὸν κάτοχον ἢ κατὰδεσμὸν ἢ ὃ ἔν ποιῆς καὶ οὕτω κατατίθεται.

Ab eadem vinculorum superstitione anulorum magicorum usus ortus est, quibus antiqui tribuebant vim maximam et qui omnium fere gentium in arte magica locum excellentem obtinuerunt; cf. Fortunius Licetus, De anulis antiquis, Utinum 1645; W. Jones *Fingerring-lore*, London 1877, 91 sq.; A. Hillebrandt, *Vedische Opfer und Zauber*, Straßb. 1897, 178; Fossey *La magie Assyrienne* 83. Quorum potestas vel augetur, si ex metallis, plerumque ferro facti sunt, quae cum morte inprimis violenta aliqua ratione coniuncta sunt; R. Wünsch *Antikes Zaubergerät aus Pergamon*, *Arch. Jahrb. Ergänzungsheft VI*, Berlin 1905, 42.

Apud Aristoph. *Plut.* 883 Dicaeus a minis sycophanti se tuetur anulo:

Οὐδὲν προτιμῶ σου· γορῶ γὰρ προϊήμενος
τὸν δακτύλιον τοῦδ' παρ' Εὐδάμου δραχμῆς.
ἀλλ' οὐκ ἔνεστι στρογάτιον δῖγματος².

Scholia *Δακτύλιον γαρυμαλίτην* ut amuletum praedicant: Ἀλεξήτριον τῶν δηλητηρίων δείκνυσιν αὐτῷ καὶ βασιλείας ἀποτρεπτικὸν δακτύλιον . . ., ἀλλ' οὐ πρὸς δῖγμα τοῦ στρογάτιον, ὡς τοῦτων χειρόνων ὕπτιων καὶ θηρίων, πρὸς ἃ ὁ δακτύλιος πεποιήται, v. Kropatscheck, De amuletorum usu 26; Jones *Fingerring-lore* 104; J. H. Marshall *Journ. of hellenic studies* XXIV (1904) 334sq. In Aristophanis fabula, quae *Δαναῖδες* inscribitur, Danaus fortasse gestabat anulum magicum; v. frg.

¹ τξέ¹ est 365; v. Dieterich *Abraxas* 128 v. 35: Σὺ εἶ ὁ ἀραθμὸς τοῦ ἐνιαυτοῦ ἀβρασαῶξ; cf. Wessely *Neue griech. Zp.* 56: Τὸ δὲ δεύτερον ὄνομα ἔχον ἀραθμὸν ε' (πέντε) τῶν κυριενότιων τοῦ κόσμου τὴν ψῆγον ἔχοντα τξέ¹ πρὸς τὰς ἡμέρας τοῦ ἐνιαυτοῦ ἀληθῶς ἀβρασαῶξ; ad Abraxas vide Wessely, *Ephesia grammata* 15 n. 47.

² Coni. van Leeuwen *φάρμακον*. At δῖγματος, quod codices tradunt, non mutandum esse puto, cf. quae Blaydes in editione adnotavit.

250 (Kock): *Δακτύλιον χαλκοῦν φέρων ἀπείρονα*; cf. schol. *Iliad.* XIV 200.

Hesych. *δακτύλιος φαρμακίτης* (Eupol. fr. 87 Kock), *ὃν οἱ φαρμακοπῶλαι εἰώθασιν πιπράσκειν ἀντὶ φαρμάκου* (Arist. *Lys.* 1027); v. Suidas s. v. *ἀλλ' οὐκ ἔνεστι*.

Apud Athen. III 96 p. 123 B Antiphanes (fr. 177) loquitur:

*Οὐ γὰρ κακὸν ἔχω μηδ' ἔχοιμι· ἐὰν δ' ἄρα
στρέφη με περὶ τὴν γαστέρ' ἢ τὸν ὀμφαλὸν
παρὰ φερεταίου δακτύλιός ἐστί μοι δραχμῆς.*

Heliodor. VIII 11 (p. 235 I. Bekker): *Ἔστι δὲ καὶ δακτύλιος, δῶρον μὲν παρὰ παιρὸς τοῦμοῦ τῇ μητρὶ παρὰ τὴν μησιεῖαν δοθεὶς, λίθῳ δὲ τῇ καλομένην παντάρῳβη τὴν σιφενδόρην διάθετος, γράμμιασι δὲ ἱεροῖς τισὶν ἀνάγραπτος, καὶ τελετῆς, ὡς ἔοικε, θειοτέρας ἀνάμεσιτος, παρ' ἧς εἰκάζω δύναμιν τινα ἦχειν τῇ λίθῳ περὶς φρυγαδευτικῆν, ἀπάθειαν τοῖς ἔχουσιν ἐν ταῖς φλογώσεσι δωρομένην, ἢ καμὲ τυχὸν σὺν βοιλήσει θεῶν περιέσωσε.* Cf. Bekker *Charikles*² 1854, I 329; Hermann *Gottesdienstl. Altert.*² 279 (42. 18).

Quas virtutes veteres anulis magicis inesse putaverint, ex Luciani navig. 42 cognoscimus: *Ἐγὼ δὲ βουλομαι τὸν Ἐριπῆν ἐντεχόντα μοι δοῦναι δακτυλίους τιὰς καὶ τοιοῦτους τὴν δύναμιν, ἕνα μὲν ὥστε ἀεὶ ἐρῶσθαι καὶ ὑγιαίνειν τὸ σῶμα καὶ ἀτριπτον εἶναι καὶ ἀπαθῆ, ἕτερον δὲ ὡς μὴ ὑρᾶσθαι τὸν περιθήμενον, οἶος ἦν ὁ τοῦ Γύγου κτλ.*

In papyro Lugdunensi (ed. Dieterich *Jahrb. f. Phil. Suppl.* XVI (1888) 809) memoratur *δακτυλίδιον πρὸς ἐπίτευξιν καὶ χάριν καὶ νίκην, quod ἐνδόξους ποιεῖ καὶ μεγάλους καὶ θαυμαστοὺς καὶ πλουσίους καὶ ἀ δύναμιν ἢ τοιοῦτων φιλίας παρέχει. . . ἀνοίξει γε θύρας καὶ δεσμὰ διαρρήξει καὶ λίθους ὁ προσάγων τὸν λίθον, τοῦτ' ἔστιν ψήφον, καὶ λέγων τὸ ὄνομα τὸ ὑπογεγραμμένον. ποιεῖ δὲ πρὸς δαιμο[ρι]οπλήκτους· δὸς γὰρ φροεῖν αὐτὸ καὶ παρατὰ φεύξεται τὸ δαιμόνιον.*

Quae vis extremo loco enumerata daemones arcendi et propulsandi summa esse videtur. Anulus ad daemones deterrendos aptus, quem Arabs quidam Eucrati dedit, a Luciano commemoratur, *Philops.* c. 17: *Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἑταραττόμην πρὸς ἀντά (scil. τὰ δαιμόνων φαντάσματα), νῦν δὲ ὑπὸ τοῦ ἔθους*

οὐδέν τι παράλογον ὄραν μοι δοκῶ, καὶ νῦν μάλιστα ἔξ οὗ μοι δακτύλιον ὃ Ἄραψ ἔδωκε σιδήρου τοῦ ἐκ τῶν σταυρῶν πεποιημένον καὶ τὴν ἐπιφάνην ἐδίδαξε τὴν πολυώνυμον, et paulo post, cum Hecata appareret (c. 24), quam γυναῖκα προσιοῖσαν φροβερὰν ἡμισιαδιαίαν σχέδον τὸ ὕψος descripsit: Ἐγὼ μὲν οὖν ἰδὼν ἔστην ἀναστρέψας ἅμα τὴν σφραγίδα, ἦν μοι ὃ Ἄραψ ἔδωκεν, εἰς τὸ εἶσω τοῦ δακτύλου· ἡ δὲ Ἐκάτη πατάξασα τῷ δρακοντείῳ ποδὶ τοῦδαφος ἐποίησε χάσμα παμμέγεθες, ἡλικὸν ταρτάρειον τὸ μέγεθος. Seligmann *Der böse Blick* II 230.

Anuli magici persaepe ferrei esse debent, propter vim apotropaeam, quam huic metallo¹ adscriperunt antiqui. Sponsa apud Romanos (Plin. XXXIII 9: *Manus et prorsus sinistrae maximam auctoritatem conciliavere auro, non quidem Romanae, quarum in more ferrei erant, ut virtutis bellicae insigne*) anulum ferreum gestabat nec non triumphator, qui inprimis invidiae et daemonum et hominum expositi esse putabantur. Plin. XXXIII 11: *Vulgo sic triumphabant, et, cum corona ex auro Etrusco sustineretur a tergo, anulus tamen in digito ferreus erat aequae triumphantis et servi fortasse coronam sustentis*. Plin. XXXIII 12: *Etiā nunc sponsae numeris vice ferreus anulus mittitur, isque sine gemma*. Macrob. sat. I 6. 9; v. Kroll *Ant. Abergl.* 3; Helbig *Italiker in der Poebene*, Lpzg. 1879, 81.

Magi eo amuleti loco utuntur, Lucian. Philops. 15, nec minus in rebus magicis adhibetur, pap. Par. 2130: *Αβδὼν σίδηρον ἀπὸ ἀναγκοπέδης ψυχρολιγαισίας ποιήσον δακτύλιον*.

Pap. Anastasy (Brit. Mus. XLVI): *Αβδὼν χάριτην ἱερατικὸν ἢ μολεβοῦν πέταλον καὶ σιδηροῦν κρίζον θές ἐπὶ τὸν χάριτην τὸν κρίζον καὶ ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν αἶρε τύπον τοῦ κρίζου καλάμῳ*. Wessely *Griech. Zauberpap.* 307 = Kenyon 74 v. 304 sqq.

Unguentum anulo ferreo obsignatur pap. Par. 2690: *Ποιήσας ζολλοῦρια σφραγίξει δακτυλίῳ ὀλοσιδίρῳ ὀλοσιτόμῳ ἔχοντι Ἐκάτην*. Deubner, *De inc.* 47.

In medicinis parandis anuli ferrei usurpantur. Ad colicos dolores: *Αβδὼν δακτύλιον σιδηροῦν ποιήσον γενέσθαι τὸ κρικέλλιον αὐτοῦ ὀκλιάγωνον καὶ οὕτως ἐλίγραφε εἰς τὸ ὀκλιάγωνον*, Alex. Trall. II (p. 377 Puschm.). Lippitudini anulo medentur,

¹ J. Goldzieher *Arch. f. Rel.-Wiss.* X (1907) 41 sqq.; Frazer *Kameau d'or* I 271.

Plin. XXIX 130: *Alii terram substernunt lacertae viridi excaecatuae et una in vitreo vase anulos includunt e ferro solido vel auro, cum recepisse visum lacertam apparuit per citrum, emissa ea anulis contra lippitudinem utuntur, alii capitis cinere pro sibi ad scabritias.* De simili caerimonia v. Aelian. h. a. V 47.

Ex Germanorum superstitione afferam, quod apud Grimmium *D. M.*⁴ II 978 legimus: *Am Vogelsberg tragen die Gichtkranken eiserne Ringe, aus Nägeln, an welchen Menschen sich erhängt haben, geschmiedet am Ringfinger der rechten Hand.*

Ad daemones arcendos apud Cyranid. II 15. 6 (= de Mely 69. 26) parvum asini frenum pro anulo in digito portandum commendatur: *Τὸ δὲ χρῆσιον τοῦ χαλικοῦ αὐτοῦ τὸ μικρὸν ὃ ποιήσας δακτύλιον καὶ φορῶν φεύξεται δαίμονας καὶ ἀποστρέφει πνεύτους;* cf. Tambornino, De daemonismo 72. 83; P. Wendland *Hellenist. röm. Kultur* 124.

Anulorum magicorum virtutes ut auferent, daemonum aut deorum figuras insculpserunt. Plin. XXXIII 41: *Iam vero et Harpocratem statuasque Aegyptiorum numinum in digitis viri quoque portare incipiunt.* Daemones enim eo modo, quo imaginem anuli vinculo vincirent, in potestatem suam redigere putabant; qua de causa in Pythagoreorum symbolis interdictum esse videtur anulos deorum imaginibus insignes portare (*ἐν δακτύλιῳ μὴ φέρειν σημαῖον θεοῦ εἰκόνα*, Aristot. ap. Iambl. v. P. 84; Androcyd. ap. Porphy. v. P. 42; Diog. Laert. VIII 17; Iambl. protr. 21; Clem. Al. strom. V 5. 28; Apollon. Tyan. ap. Iambl. v. P. 256; v. Boehm, De symb. Pyth. 13).

Qui anulum deorum imagines gestantem in digito portabant, ei dei obtemperabant. De anulo magico, in quo Anubis insculptus est, cf. R. Wunsch *Deisidaimoniaca*, *Arch. f. Rel.-Wiss.* XII (1909) 19. Quem anulum qui possidebat, numinis auxilium sibi vindicabat et omnium, qui ei subditi erant. Qua ex opinione in pap. Par. 1467 invocatur *Ἄνουβι φύλαξ ἀναπέμψαστέ μοι τῶν νεκρῶν τούτων εἶδωλα.*

In eadem papyro imploratur v. 1673 numen quoddam: *Ἄδς ἐπαφροδισίαν τῷ δακτύλιῳ τούτῳ ἢ τῷ φυλακτηρίῳ τούτῳ ἢ τῇ γλυφῇ ταύτῃ*, et paulo post v. 1712: *Ἄρχίζω γῆν καὶ οὐρανὸν πάντα μοι τελέσαι διὰ τῆς χρείας ταύτης τοῦ δακτύλιου τούτου.*

Isidis anulus validissimus occurrit in pap. Lugd. 805 (Dieterich): *Δακτυλίδιον πρὸς πᾶσαν προᾶξιν καὶ ἐπιτυχίαν. πρὸς βασιλεῖς* (cf. Kroll, *Analecta Graeca*, progr. Greifsw. 1901) *καὶ ἡγεμόνας λίαν ἐνεργές. λαβὸν ἴασπιν ἀερίζοντα* (de hoc lapide v. Kroll, *Analecta Graeca* 13 sq.) *ἐπίγραφον δράκοντα κυκλοτερώς τὴν οὐρὰν ἔχοντα τῷ σιόματι¹ καὶ ἐπίμεσον τοῦ δράκοντος Ἴσιν δύο ἀστέρας ἔχουσαν ἐπὶ τῶν δύο κεράτων καὶ ἐπάνω τούτων ἴλιον ω . . . ω ἀβρασαξ καὶ ὀπισθεν τῆς γλυφῆς τοῦ λίθου τὸ αὐτὸ ὄνομα ἀβρασαξ καὶ κατὰ τοῦ περιζώματιος ἐπιγράψεις τὸ μέγα καὶ ἕγιον καὶ κατὰ πάντων τὸ ὄνομα ἰαω σαβαωθ. τελέσας τὸν λίθον ἐν χρυσῷ δακτυλίῳ γόρει, ὅπουταν ἦ σοι χρεία, ἀγνὸς ὢν καὶ ἐπιτεύξῃ πάντων, ὕσων προαιρεῖ, τελέσεις τὸ δακτυλίδιον ἅμα τῇ ψήφῳ τῇ κατὰ πάντων. ὁμοίως δὲ καὶ ἐν χρυσῷ γλυφέντα τὴν αὐτὴν ἐνεργεῖαν ἔχει.*

In Aesculapii invocatione anulus adhibetur ferreus dei signo ornatus: *Λαβὸν καλαβώτην ἀπὸ ἕγρου ἕασον αὐτὸν εἰς κρίνινον ἕως ἂν ἀποθιωθῇ². ἔπειτα γλύψον τὸν ἐν Μέμφι Ἀσκληπιὸν ἐπὶ δακτυλίου σιδηροῦ ἀπὸ ἀναγκοπέδης καὶ βαλὲ εἰς κρίνινον ἔλαιον καὶ ὅτε χριζῆ λαβὸν τὸν δακτύλιον δεῖξον τῇ ἄρκιψι λέγων τὸν λόγον ἐπιτάξις· μενωσφι ὁ ἐπὶ (επει παρ.) τὰ χεροῦβιν καθήμενος, πέμψον μοι τὸν ἀληθινὸν Ἀσκληπιὸν δίχα τινος ἀνιθέου πλανοδαίμονος³. εἶτα ἐνεγκον τὸ θυμιατήριον ὅπου μὲλλεις κοιμᾶσθαι καὶ θῦσον λιβάνου κόκκους τρεῖς καὶ περιένεγκον τὸ δακτύλιον ἐπὶ τῆς ἀτιμίδος (παρ. ἀτιμτος) τοῦ λιβάνου λέγων ἐπιτάξις τὸν λόγον . . . κύριε Ἀσκληπιέ, φάνηθι· καὶ γόρει τὸν δακτύλιον εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐν τῷ λιχανῷ, Wessely *N. Gr. Zp.* 694sq. = Kenyon p. 104 v. 628sq.; Deubner, *De incub.* 36; quocum conferas Kenyon 71 v. 202sq.: *Ἐροῦ δακτύλιος, κανθάρον ποιήσις . . . γλύμμα κανθάρον εἰς λίθον σμάρραγον πολυτελῆ· γλύψον κἀνθάρον καὶ τρέσας δειρον χρυσῷ· εἰς δὲ τὸ ἵποκάτω τοῦ κανθάρον γλύψον Ἴσιν ἱεράν καὶ τελέσας ὡς ἑπογγράπται χρῶ. Cf. Ael. Aristid. or. sacr. 48. 27 (Keil Π p. 400): Ἀντὶ δὲ τούτου τὸν δακτύλιον, ὃν ἐφόρον περιε-**

¹ Quam draconis figuram solis meatum significare docuit A. Dieterich *Abrahas* 52; v. Macrob. *Sat.* I 17. 59.

² Qui stellio propter litterarum concinnitatem cum Aesculapio coniunctus esse videtur, solito enim *ἀσκαλαβώτης* vocatur; Deubner, *De inc.* 37.

³ Cum timerent, ne daemones peregrini atque noxii rei sacrae interessent.

λόμενον ἀναθεῖν αὐτῷ Τελεσφόρῳ. τὸ γὰρ αὐτὸ ποιεῖν ὥσπερ ἂν εἰ τὸν δακτύλιον αὐτὸν προσείμην. ἐπιγράψαι δὲ εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ δακτυλίου 'Κρόνου παῖ'. ταῦτα ποιοῦντι σωτηρίαν εἶναι.

Hecatae annuli utiles esse videbantur: Σφραγίζε δακτυλίῳ δλοσιδίρῳ δλοστόμῳ ἔχοντι Ἐξάτην καὶ κίχλω τὸ ὄνομα φαρβουφερβα, pap. Par. 2690.

Notissimus autem et validissimus erat anulus Salomonis, cui potestates summas inesse non solum veteres putabant, sed usque ad hanc aetatem eius vestigia detegere possumus. Dieterich *Abrahas* 142; Jones *Fingerring-love* 91; P. Perdrizet *Rev. des ét. grecs* XVI 42 sqq.; per Salomonis anulum daemones adiurantur pap. Par. 3033 (= *Abrahas* 139): Ὁρκίζω σε πᾶν πνεῦμα δαιμόνιον, λαλῆσαι ὁποῖον ἂν ἦς, ὅτι ὀρκίζω σε κατὰ τῆς σφραγίδος, ἣς ἔθετο Σολομών ἐπὶ τὴν γλῶσσαν τοῦ Ἱηρεμίου καὶ ἐλάλησεν. V. Dieterich *Jahrb. für Philol. Suppl.* XVI (1888) 755; Pradel *Griech. u. süditalien. Gebete (Rel.gesch. Vers. u. Vorarb.* III 3) 313; v. Ducange s. v. σφραγίδες; Seligmann *Der böse Blick* II 313 sq.; Tambornino 79.

Salomonis anulo Eleazarum coram imperatore Vespasiano daemonem eiecisse Flavius Iosephus tradit *Ant. Ind.* VIII 2. 5: Προσφέρων ταῖς ῥησὶ τοῦ δαιμονιζομένου τὸν δακτύλιον ἔχοντα ἐπὶ τῇ σφραγίδι ῥίζαν ἐξ ὧν ἐπέδειξε Σολομών, ἔπειτα ἐξείλκεν ὀσφραϊνομένην διὰ τῶν μυκτῆρων τὸ δαιμόνιον; v. Dieterich *Abrahas* 142; *Lapidaires grecs* ed. Mély-Ruelle II 1. 208. 1191 sqq.: Καὶ μελανίζοντα σφοδρῶς τῇ χροᾷ δαιμονίτην, ὃν φέρων εἰς δακτύλιον ὁ Σολομών ὁ μέγας τὰς τῶν δαιμόνων φραλάγγας ἐπέταξε θεόθεν, Pradel *Griech. u. süditalien. Gebete* 362; Perdrizet *Rev. des ét. grecs* 1903, 42. Brachmanes apud Indos cognoverunt τὴν . . ἰσχὴν τοῦ δακτυλίου καὶ τῆς ῥάβδου, ἃ φορεῖν αὐτοὺς ἄμφω, Philostr. v. *Ap.* III 15.

Anulos vaticinantes Execesti commemoravit Aristoteles (fr. 599 Rose³, FHG II p. 146) apud Clem. Alex. *strom.* I 133. 4: Ἐξήκαστός τε ὁ Φωκέων τύραννος δύο δακτυλίους φορῶν γεγοητευμένους τῷ ψόφῳ τῷ πρὸς ἀλλήλους διησθάνετο τοὺς καιροὺς τῶν πράξεων.

Denique adiungam anulum Gygium, quo circumtacto habentem nemo cerneret Plin. XXXIII 8; Γύγου δακτύλιος· ἐπὶ τῶν πολυμηχάνων καὶ πανούργων. Γύγης γὰρ βουκόλος ὢν γῆς ἐπὶ

σεισμοῦ ῥαγείσης νεκρὸν εἶδὸν φοροῦντα δακτύλιον καὶ τοῦτον περιελόμενος φρίσιν ἔχοντα ὥστε κατὰ τὰς στροφὰς τῆς σφενδόνης ὁρᾶσθαι καὶ μὴ ὅταν βούληται, Diogenian. II 20; Gregor. Naz. orat. IV 94: "Ἡ τῷ δακτυλίῳ Γύγου καὶ τῇ στροφῇ τῆς σφενδόνης χρῆσάμενος, ἑαυτὸν ἀποκλέψειε. Orat. XLIII 21; carm. X 31; Apostolios V 71; Liban. epist. 1031; Plato rep. II 359 D—360 B; Cic. off. III 9.

Restat ut de cinguli apud antiquos usu superstitioso pauca addam. Cingulo enim quamquam interdum, cum sub eo vinculum impediens intellegerent, solvi iubebatur, tamen magnas vires contineri credebant veteres. Solvendi caerimonia quid in pariendo valuerit, supra commonefeci. Iulius Africanus, qui floruit tertio p. Chr. n. saeculo, scripsit *Κεστῶν ἐπιγεγραμμένην πραγματείαν ἰατρικῶν καὶ φυσικῶν καὶ γεωργικῶν καὶ χημεντικῶν περιέχουσαν δυνάμεις*; cf. Oder, Rh. M. XLV 81 sqq.; Rh. M. LI 57.

Cingulum in medicaminibus haberi discimus e codice Cantabrigiensi, quo inbetur 133: *Equum dysuria laborantem castae virginis cingulo feriri*, Oder, De Hippiatric. cod. Cantabrig., Rh. M. LI (1896) 58; v. Aelian. n. a. XI 18: *Λέγεται δὲ καὶ Ἰππος τὰ οὖρα εἰ ἐπισχεθεῖη, παρθένης λύσασα ἢν φορεῖ ζώνην ἐὰν αὐτὸν παίσῃ κατὰ τοῦ προσώπου τῇ ζώνῃ, παραχρῆμα ἐξουρεῖν ἀθρόως καὶ τῆς ὁδύνης παύεσθαι.*

In cingulo magico Apollonii Tyanensis quoque potestas posita erat, Philostr. vit. Ap. VII 38.

Amoris cingulum Veneri adscribitur, cui omnes deliciae atque illecebrae intextae erant. II. XIV 215:

*Ἐλύσατο κεστὸν ἱμάτια
ποικίλον, ἔνθα τέ οἱ θελκτήρια πάντα τέτυκτο,
ἐνθ' ἐν μὲν φιλότις, ἐν δ' ἕμερος, ἐν δ' ἀαρσιτύς
πάρασσις, ἣτ' ἔκλεψε νόον πύκα περ φρονεόντων.*

Mart. VI 13. 5; Mart. XIV 206:

Collo necte puer meros amores
ceston de Veneris sinu calentem.

Christodor. ephr. Anth. Pal. II 99sq.

Εο respexit Plut. Mor. 19 F: *Τὸν τῆς Ἥρας κάλλοπισμὸν ἐπὶ τὸν Δία καὶ τὴν περὶ κεστοῦ γοῖτιαν.* Lucian. dial. deor. 20;

Alciphr. I 37: "Απαντα ἐκείνη γε τὸν χειτὸν ἐπέξωσατο, ὅλαις ταῖς χάρισι τὴν Ἐφροδίτην δεξιωσαμένη. Cf. Valer. Flacc. VI 471 et quae ibi P. Langen in editione (Berol. 1896) adnotavit. Neque Veneris cestus deest in simulacris; v. Mueller-Wieseler, Monum. II 26. 289; cf. Helbig *Homer. Epōs*² 211.

Hippolyte amazon cingulum possidebat, quod vires singulares praebere dicebant, Pediasim. IX 21 (Mythogr. Gr. I 256 Wagner): Ὁ ζῶσιτῆρ τοῦ πρωτεύειν τεκμήριον Ἀδμύτη τῆ Ἐφροσθέως δομῖν ἐνέθρηνεν ἔρωτα. τῶν Ἀμαζόνων Ἰππολύτη, βασίλεια . . . ἐπὶ τοίνυν τὴν Ἰππολύτην καὶ τὸν μάχιμον Ἀμαζόνων στρατὸν διὰ τὸν Ἀδμύτης ὑπὲρ ζῶσιτῆρος ἔρον σφοδρὸν Ἡρακλῆς ἀποσιέλλεται. Cf. Apollon. Rhod. II 779; Diodor. II 46; IV 16; Apollodor. II 5. 9; Drexler in Roscheri *Lex. myth.* I 2679. Conferas cingulum Brunhildis in Germanorum carmine, quod *Nibelungensage* inscribitur (*Nib. Not* V 587 Lachm.).

In Germanorum superstitione versipelles lupi fiunt, cum cingulum ex lupi pelle factum induunt; vide Grimm *D. M.*⁴ II 916; Mogk *Grundr. d. germ. Philol.* III 272.

Sed paulum a proposito me aberravisse sentio; iam ad reliqua pergamus.

Vinculorum vim habebant etiam digiti inter se implexi eiusque similes figurae.

Numen malignum vincitur pollice presso. Plin. XXVIII 25: *Pollices premere, cum fateamus, etiam proverbio iubemur.* Idem est, quod vernacula lingua *Däumchenhalten* vocamus; cf. Horat. ep. I 18, 66: *Fautor utroque tuum laudabit pollice ludum;* apud Alciphr. II 4 Glycera Menandro scribit: Ἐν τοῖς παρασηνίοις ἔστι καὶ τοῖς δακτύλοις πιέζουσα, ἕως ἂν χροτάλιση τὸ θέατρον. Cuius gestus vim apotropaeam Kiesslingius (adnot. ad loc. Hor.) haud ita recte a significatione obscoena duci vult; cf. A. Otto *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer*, Lpzg. 1890, 283.

In pap. Par. (Wessely 71) v. 1052 Horos Harpocraton invocatur et vinculi figura cogitur: Κάτιχος τοῦ Θεοῦ. εἰσελθόντος αὐτοῦ μετὰ τὸ χαιρετίσαι τῆ ἀριστερῆ πτέρῃ πάει τὸν μέγαν δακτύλον τοῦ δεξιῦ ποδὸς καὶ οὐ μὴ ἀποχωρήσει· μὴ βαστάζας τὴν πτέρῃαν ἀπὸ τοῦ δακτύλου ἅμα εἰθὲν λέγων ἀπόλυσιν ἀπολύσει.¹

¹ ἀπολύει P, corr. Wuensch

καμύσας ἀπόλυσον τὴν ψῆφρον, ἣν κρατεῖς καὶ βασιάξας τὸ στεφάνιον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς σου¹ καὶ τὴν πτέρωσαν (πτεριαν P, sed corr.) ἀπὸ τοῦ δακτύλου λέγε τρεῖς καμύμων κτλ., v. Kroll *Aberglaube* 20. In eadem papyro magus daemonei minuitur (pap. Par. 1245): Ἐξέλθε, δαίμων, ἐπεὶ σε δεσμεύω δεσμοῖς ἀδαμαντίνους ἀλέτοις καὶ παραδίδομί σε εἰς τὸ μέλαν χάος ἐν ταῖς ἀπωλείαις.

Iam veteribus Romanis moris erat, ut in precando digitos inter se implecterent (Plin. XXVIII 59), qui gestus ideo adhibitus esse videtur, ut daemones loco retinerentur ac coegerentur precationibus obsequi; v. Appel, *De Roman. precation.* 204. Quem adorandi gestum etiam Graecis notum fuisse duobus anaglyphis (*Arch. f. Rel. Wiss.* VIII (1905) 158; *Brit. school Annal.* XI p. III) demonstratur, „in quibus qui adorant sinistrae manus digitos pollice premunt“ Appel l. c. 204 adnot.

Christianorum quoque morem „iunctis manibus, digitis compressis, compositis palmis“ precandi ad eius gestus vim vincientem licebit referre, quamquam eius consuetudinis originem plane perspicere non possumus; v. C. F. Vierordt, *De iunctarum in precando manuum origine indogermanica et usu in plurimos Christianos adscito*, Carlsruhe 1851; Thalhoffer *Handbuch der kath. Liturgik*, Frbrg. i. B. 1883, I 610; Sittl *Gebärden* 175.

Eadem ex opinione in formulis magicis etiam fabulam de Saturno ab ipso Iove filio vincto invenimus, pap. Par. v. 3097 sqq.: Σὲ καλῶ, τὸν μέγαν ἕγιον, τὸν κτίσαντα γῆς σήμεσαν οἰζομένην, ἧ τὸ ἀνόμημα ἐγένετο ἐπὶ τοῦ ἰδίου τέκνου, ὃν ὁ Ἥλιος ἀδαμαντίνους κατέδησε δεσμοῖς (apud Dieterich *Abraxas* 79; cf. *Orac. Sib.* III 200, p. 58 Geffcken); pap. Par. 2326 sq.: *Ποίησον, ὃ λέγω, Ταρταροῦχε παρθένε* (Hecata), | ἔδησα δεσμοῖς τοῖς Κρόνον τὸν σὸν πόλον. Dieterich *Abraxas* 76 sqq.; cf. W. Köhler *Die Schlüssel des Petrus*, *Arch. f. Rel. Wiss.* VIII (1905) 237.

His denique devinctionibus addam, quod Aelian. n. a. IV 48 tradit, bovem furentem domari, si quis alterum genu vitta circumligatum gerens bestiae obierit: Ὑπὸ θυμαῖο τεθιγγμένον ταῦρον καὶ ἐβρίζοντα ἐς κέρασ καὶ σὸν ὄρημ ἀκατασχεῖω φερόμενον οὐκ ἔβουκόλος ἐπέχει, οὐ φόβος ἀνασιέλλει, οὐκ ἄλλο τοιοῦτον, ἀνθρώπος δὲ ὕψισιν αὐτὸν καὶ μαρτάλει τῆς ὄρητις

¹ Quo praescripto adductus facile credas coronis quoque vim quandam vincientem adscripsisse veteres. Cf. Marc. Emp. 33, 69 (v. supra 89).

τὸ δεξιὸν αἰτιῶ γόνυ διασφιγξας ταινίᾳ καὶ ἐντεχνῶν αὐτῷ. Ut enim genu licio impediabatur, ita etiam bovis impetum eo vinculo sympathice sedari putabant.

Adiungam quod gentes supersticiosae credebant mulieres in artibus magicis versatas ventos nodorum implicationibus retinere posse et *navigantibus per eorum litora vel apud eos propter venti defectum moram contrahentibus ventum venalem offerre atque vendere. Globum enim de filo faciunt et diversos nodos in eo connectentes usque ad tres nodos vel plures de globo extrahi praecipiant, secundum quod voluerint ventum habere fortio-rem.* Bartholomaeus Anglicus *de proprietatibus rerum* 15, 172 apud Grimmium *D. M.*⁴ I 532; Frazer *Rameau d'or* I 132.

Deinde antiqui ligationes, quibus vim prohibendi adscribebant, in medicinis usurpabant; v. Frazer *Rameau d'or* I 322sq.; Seligmann *Der böse Blick* I 328sq.

Marc. 10. 81: *Radicem cannabis brachio dextro ligato: si totum brachium cinxeris de ipsa radice melius erit; si vero partem habueris, collo suspende ligatam licio, quod in tela fuerit, et . . . statim sanguis perstringetur: eum solveris et removeris, fluat.*

Quo ex praecepto perbene perspicimus, quid de nodorum et solutorum et nexorum vi senserint.

Marc. 10. 70: *Scribes in charta virgine et collo suspendes lino rudi ligatum tribus nodis ei, qui profluvio sanguinis laborat* ψαψεψι, ψεψι, ψαψε.

Mulierum etiam mensibus nodorum nexus medetur. Theod. Prisc. ad Oct. fil. praescipit XI *de profluvio mulieris* (p. 352 Rose): *Graminis nodos XXI¹ cum suis virgulis super umbilicum alligato.*

Marc. 10. 82: *Caproficum . . . colliges . . . et in pelle caprina involutum ligabis de licio, quod in tela fuerit, et ei loco adpones, unde erit sanguinis fluxio, statim cohibebitur, sive viro de naribus sive mulieri de locis verecundioribus fluat.*

Mirum remedium in Antidotario Bruxellensi I 44 (p. 376 Rose) praedicatur: *Ad profluvium a me tertio haec duo remedia experimentata: de capillis ipsius mulieris qui ei cadunt quando se ornat, facit mataxam et in medio nodum, et in arbore quaecunque po-*

¹ In eis caerimoniis magicis ternario et septenario numero eiusque multiplicationibus uti solebant; cf. Fahz l. c. 20 adnot. 2; Ziehen *Bursian. Jahresber.* CXL (1908) 71sq.

mifera ligat de ipsis capillis unum nodum. quos capillos illic relinquit in arbore aliena. mulier manifeste sanatur, arbor autem arida fit.

Qua caerimonia morbus nodo conceptus in arborem deportatur: v. Grimm *D. M.*⁴ II 979: *Wer vom kalten Fieber genesen will, gehe früh morgens zu einem alten Weidenbaum, knüpfe 3 Knoten in einen Ast und spreche dazu: goe morgen, olde, ik geef oe de kolde, goe morgen. dann kehre er um und laufe ohne sich umzusehen, eilends fort.*

Qua ratione mulieri parienti, ut facile partum edat, omnia in corpore et vestibus vincula recinguntur. eadem venter ligationibus concludi potest: quamobrem mulieri, quae saepius abortat, apud Theod. Prisc. ad Oct. fil. (p. 351 Rose) mandatur: *Lanam de ore quam lupus comederit collige et fac eam tribus sororibus lavari, carminari, pectinari et filari, et texant inde cingulum, et per novem menses ad ventrem mulier eum deportat, ita ut nunquam cum in aliquo loco deponat, nec faciet abortum*¹.

Nodorum implicationibus etiam alios morbos curant, qui fluxionibus molesti fiunt, ut pituitam:

Marc. 10. 71: *Si in manu dextra duo digiti medii lino simul copulentur, statim proderit adversum pituitam et graedlinem et destillationem narium.*

Plin. XXVIII 42: *Pollex in pede praeligatus proximo digito tumores inguinum sedat, in manu dextra duo medii (digiti) lino leviter colligati destillationes et lippitudines arcant.*

Inguinum tumores nodis adhibitis sanantur:

Marc. 32. 18: *Ne inguen ex ulcere aliquo aut vulnere intumescat, surculum anethi in cingulo aut in fascia habeto ligatum, in sparto vel quocunque vinculo, quo holus aut obsonium fuerit innexum, septem nodos facies et per singulos nectens nominabis singulas unus viduas et singulas feras et in crure vel in brachio, cuius pars vulnerata fuerit, alligabis.*

Marc. 32. 21: *Inguinibus potenter melebere, si de licio septem nodos facies et ad singulos viduas nomines et supra talum eius pelis alliges, in cuius parte erunt inguina.*

Marc. 32. 50: *Inguinibus mirabile exhibet remedium a gallinacea ala ossiculum extremum coelcario terebratum nodisque septem*

¹ Quae uneis inclusa sunt. cod. Berol. b omisit: sed Rose ea e cod. Vatic. a supplavit.

licio ligatum atque ita brachio vel cruri eius partis, quae inguina habet, suspensum.

Plin. XXVIII 48: *Inguinibus medentur aliqui licium telae detractum alligantes novenis septenisve nodis, ad singulos nominantes viduam aliquam atque ita inguini adalligantes. licio et clavum aliudve, quod quis calcaverit, alligatum ipsos iubent gerere, ne sit dolori ruluus.*

Plin. XXVIII 218: *Inguina et ex ulcerum causa intumescunt, remedio sunt equi saetae tres totidem nodis alligatae intra ulcus.*

In quartanis febribus apud Plin. XXX 101: *Urnecam in linteolo ter lino circumdant totidem nodis ad singulos dicente, quare faciat, qui medebitur, limacem in pellicula vel quattuor limacum capita praecisa harundine, multipedam lanu involutam, cermiculos, ex quibus tabani fiunt, antequam pennas germinent, alios e spinosis fructibus lanuginosos.*

Nec minus oculorum dolores vincuntur. Marc. 8. 62: *Oculos cum dolere quis coeperit, ilico ei subvenies, si quot litteras nomen eius habuerit, nominans easdem, totidem nodos in rudi lino stringas et circa collum dolentis innectas.*

Ad capitis dolorem in Antidot. Brux. II 64 (p. 380 Rose): *Papyrus tenes in manibus tuis et nomina septem viduas, quas nosti, et facis septem nodos in eo, et in fronte ligabis.*

Pedibus luxatis remedium praebent Hippiatr. p. 37 c. 203: *Ἡρὸς θλάσμα ἐν ποδί. λαβῶν κάρναβιν ποιήσον κόμβους τρεῖς ἐπὶ ἐκάστου κόμβου λέγων . . . καὶ μετὰ τὸ δῆσαι τὰς τρεῖς δίσεις, περιτιθεῖς τὸ μεσοζόνιον τοῦ ζῆφου, πάλιν ἀποδεσμῶν ἀπλάις δέσει γ' ταῦτα ἐπιλέγων καὶ τότε κόψας μαχαίρᾳ ὅπιτε χαμαί.* Heim, Incant. 484. Apud Babylonios pellis caprina septem nodis alligata in remediis habetur; v. Jastrow *Die Religion Babyloniens u. Assyriens* I 346.

Deinde anulus in digito portatus morbis mederi videtur; nam cum in anulo impedimentum et vinculum antiqui viderent, praecepto anuli gerendi daemonem, qui aegritudinem inflixerat, se vincire putabant, quod clare elucet ex Marcelli remedio 29. 23¹: *Anulus de auro texta tunica fit exusta, cui insculpitur vice gemmae piscis aut delphinus, sic ut holochrysus sit et habeat*

¹ Cf. Siebourg *Bonner Jahrb.* CVIII (1909) 165.

in ambitu rotunditatis utriusque, id est interius et exterius Graecis litteris scriptum: Θεός κελεύει μὴ ζῆναι πόλον πόνου. observandum autem erit ut, si in latere sinistro dolor fuerit, in manu sinistra habeatur anulus, aut in dextra, si dextrum latus dolebit; luna autem decrescente die Iovis primum in usum habendus erit anulus; cf. Alex. Trall. VIII 2 p. 377: *Περὶ κωλικῆς διαθέσεως. εἰς λίθον Μηδικὸν Ἡρακλῆα ὄρθον πνίγοντα λέοντα καὶ ἐγγλείσας εἰς δακτυλίδιον χρυσοῦν διδοῦ φορεῖν, et ibidem: λαβὼν δακτύλιον σιδηροῦν ποιήσον γενέσθαι τὸ κριζέλιον αὐτοῦ ὀπιόγωνον καὶ οὕτως ἐπίγραφε εἰς τὸ ὀπιόγωνον „φρεῦγε, φρεῦγε, τοῦ χολῆ, ὁ κορδαλος ἐζήτει“¹.*

Medicinae deinde anulil inclusae portandae commendantur. Alex. Trall. XI c. 2 (II 475): *Περὶ φλεγμόνης τῆς ἐν νεφροῖς· λαβὼν χαλκὸν Νικαῖνὸν ἢ Κύπρινον περὶ τὸ συνόλον μὴ συνομιλῆσαντα τὸν ἐν αὐτῷ μετάλλῳ τοῦ χαλκοῦ εἰρισκόμενον. ποιήσον γενέσθαι ὡς ψιφίδα, ὅσπερ φανῆναι ἐν δακτυλίῳ καὶ γλύψας ἐπ' αὐτῆς λέοντα καὶ σελήνην καὶ ἀστέρα· ζύκλιω τοῦτου γράψον τὸ ὄνομα τοῦ θηρίου καὶ ἐγγλείσας χρυσοῦ δακτυλίῳ φόρει παρὰ τῷ μισροῦ ἢ ἰατρικῷ δακτυλίῳ.*

Democritus morsus scorpionis sanari docet, si locus vulnere affectus anulo argenteo obsignetur, Geop. XIII 9. 2: *Τῆν δὲ ἀπὸ σκορπίου πληγὴν θεραπεύσας ἀργυρῶν δακτυλίδιῳ τὸν τόπον σφραγίζων;* cf. M. Siebourg *Ein gnostisches Goldamulett aus Geller, Bonner Jahrb.* CIII (1908) 130. De anulorum magicorum apud gnosticos usu cf. Dieterich *Abrahas* 151.

Itaque cum medicinarum virtutes nodis auferentur, ipsos quoque nodos in remediis habebant antiqui. Plin. XXVIII 99: *Quin immo totius domus concordiam eodem genitali et articulo spinuae cum adhaerente corio adseruatis constare. hinc spinuae articulum scite nodum Atlantion vocant: est autem primus. In comitialium quoque remediis habent eum.*

Ad vulnera sananda aptissimus erat nodus Hercules², ut

¹ Quae lectio corrupta esse videtur ex *σε ζήτει*.

² Caerimonias sanandi sub Herculis praesidio esse docet Pausanias IX 24, 3, qui templum Herculis commemorat: *Ἐν Ὑγίτῳ δὲ ναὸς ἐστὶν Ἡρακλῆους καὶ ἄμματα εἴρεσθαι παρὰ τοῦτον τοῖς κάμνονσιν ἔστιν, γ. Gruppe *Griech. Myth.* 454. Ille nexus qua de causa Hercules appelletur et qua ratione cum Hercule cohaereat non apparet. J. Peter in Roscheri *Lex.**

Plin. XXVIII 64 refert: *Vulnera nodo Herculis praeligare mirum quantum ocior medicina est, atque etiam cottidiani cinctus tali nodovim quandam habere utilem dicuntur, quippe cum Herculeanum prodiderit numerum quoque quaternarium Demetrius condito volumine et quare quaterni cyathi sextariare non essent potandi.*

Qui nodus Herculeus laqueis obscuris neque facile solvendis excellebat, qui si quis recingebat firmius contrahebantur. De hoc nodo copiose egit L. Stephani *Erklärung einiger 1878/79 im südl. Russland gefundener Kunstwerke, Compte rendu de la commission archéol., Petersburg 1880, 32 sqq.*

De difficultate in nodo Herculeo solvendo testes habemus hos. Oribasius de laqueis (Collect. med. XLVIII 8 Bussemaker) eum sic descripsit: "Ἡ πῶς πλέκεται Ἡρακλειωτικὸν ἄμμα; ἔνεκα τοῦ Ἡρακλειωτικοῦ ἄμματος καιρία προσλαμβάνεται καὶ γίνεται ἐκ τῆς καιρίας δύο ἄμματα ἀπὸ ἀλλήλων διεστώτα· ἐντεῦθεν παραλύπει τὸ Ἡρακλειωτικὸν ἄμμα, παρὰ ἐκάτερα ὅπου μὲν ἀγκύλη μία, ὅπου δὲ ἀρχαὶ δύο. ἔστι δὲ ἰσότονα ὁ βρόχος οὗτος. εἰ δὲ τις τὴν ἀντικειμένην ταῖς ἀρχαῖς ἀγκύλην μέσσην διακόψειεν, ἐξήσει γεγοῶτα τὸν λύζον. Apostolius proverb. VIII 64a: *Ἡράκλειον ἄμμα ἐπὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ ἰσχυροῦ δεσμοῦ λέγεται.* Sen. ep. 87. 38: *Unus tibi nodus sed Herculeus restat.* Cornutus c. 16 loquitur de ἄμμασι δεσλήτω. A. Otto *Die Sprichwörter u. sprichwörtl. Redensarten der Römer* 162.

Antiqui eum nodum pro vinculo artissimo habebant; cf. Circae nodum, quo cista Ulixis conclusa erat, Od. VIII 443.

Apud Athenag. legat. pro Christ. cap. XX (Geffcken *Zwei griech. Apolog.* 136. 201) Iuppiter Rheam nodo Herculeo vinciebat: *Τὴν μητέρα Ῥέαν ἀπαγορεύουσιν αὐτοῦ τὸν γάμον ἐδίωκε, δρακαίνης δ' αὐτῆς γενομένης καὶ αὐτὸς εἰς δράκοντα μεταβαλὼν συνδίσσας αὐτὴν τῷ καλουμένῳ Ἡρακλειωτικῷ ἄμματι ἐμίγη (τοῦ σχήματος τῆς μίξεως σύμβολον ἢ τοῦ Ἐρμοῦ ῥάβδος).*

Mercurii caduceus, quem virgulam quasi divinam esse

myth. I 2260 illum eam ob rem eo nomine significari docet, quod Herculem in deis coniugalibus habuerint Romani, cui coniugis genio etiam Iunonem a Iove in matrimonium dari monumenta demonstrent. Aliter A. Roßbach *röm. Ehe* 278 nodo Herculeo praebiorum instar veteres uti solitos esse existimabat, quo novam nuptam a malo aspectu tuerentur, quam ad opinionem accedit etiam Marquardt *Privatalt.* 42.

veteres putabant (Arrian. Epict. diss. III 20. 12; Cic. off. I 44; Od. XXIV 2; Dieterich *Abraxas* 65 sqq.), eo nodo ornatus erat. Macrob. sat. I 19. 16: *In Mercurio solem coli etiam ex caduceo claret, quod Aegyptii in specie draconum maris et feminae coniunctorum figuraverunt Mercurio consecrandum. hi dracones parte media voluminis sui in vicem nodo, quem vocant Herculis, obligantur primaeque partes eorum reflexae in circulum pressis osculis ambitum circuli iungunt.*

Nodus autem Herculeus, qui ligulis mire innexis cohaerebat, metum arcani quasi cuiusdam hominibus superstitiosis iniecit. Quam ob rem vis ei quaedam averrunca videbatur inesse. Quo factum esse verisimile est, ut cingulum, quo nova nupta cincta erat, in nodum Herculeum innecteretur, qui amuletum esset ad aspectus maligni effascinationes arcendas, quibus virginem sponsam valde expositam esse putabant antiqui. Fest. 63 M.: *Cingulum (novae nuptae) Herculeo nodo vinctum vir solvit omniis gratia, ut sic ipse felix sit in suscipiendis liberis, ut fuit Hercules, qui septuaginta liberos reliquit.* Gruppe Griech. Myth. 454 adnot. 5; Marquardt *Staatsverw.* III 105; Peter in Roscheri *Lex. myth.* I 2260.

Eodem autem modo ac nova nupta, quasi numini se spondissent, virgines Vestales indutae erant, quarum tunica recta cingulo ex lana ovis facto continetur, quod nodo Herculeo, ut Stephani (*Compte rendu* 1880. 30 sqq.) ex monumentis cognovit, vincitur; v. H. Jordan *Der Tempel der Vesta und das Haus der Vestalinnen*, Berl. 1886. p. VIII, IX, X; H. Dragendorff, *Die Amtstracht der Vestalinnen*. Rh. M. LI (1896) 281 sqq.; Vogel in Roscheri *Lex. myth.* II 591.

Cum autem veteres ei nodo amuleti virtutem adscriberent, multis in rebus, quae usui cotidiano serviebant, adhibuerunt. Athen. XI p. 469 C: *Στέφανος Ἡρακλειοποιζόν* commemorat et descripsit ea Heraeleotica pocula sive Boeotica XI p. 500 A: *Ἵστειρον δὲ κατὰ μίμνησιν εἰργάσαντο κεραιμένους τε καὶ ἀργυροῦς στέφανος. Ἵν προῶτοι μὲν ἐγένοντο καὶ κλέος ἔλαβον οἱ Βοιωτοὶ λεγόμενοι, χορησαμένοι κατὰ τὰς σιραιείας πρότερον Ἡρακλείους τῷ γένει. διὸ καὶ Ἡρακλειοποιοὶ πρὸς τινῶν καλοῦνται· ἔχουσι μάλιστα πρὸς τοὺς ἄλλους διαφορὰν. ἔπεισι γὰρ τῶν ὄτων αὐτοῖς ὁ λεγόμενος Ἡρακλείος δεισιδός.*

Quae Athenaeus de poculis, quorum ansae in nodum Herculeum tortae erant, enarravit, optime confirmantur reliquiis, quae in sepulcris praecipue inventae sunt, velut cyathi: Stephani l. s. n. 39, 40, 47—52, 56—59; vasa: p. 38sq. Lucernae eo nodo ornantur: n. 6; cf. Stephani *Compte rendu* 1871, 24.

Ornamenta deinde nodi Herculei formam habent: anuli: n. 3, 30, 31; cf. p. 76sq.; torques: p. 36 n. 17, 19, p. 48sq.; fibulae: n. 33; inanes: n. 34; cf. Daremberg-Saglio *Diction.* IV 87sq.; P. Wolters *Zu griech. Agonen*, 30. *Progr. des Museums der Univ. Würzburg* 1901, 7sq.

Cum autem in ornamentis imprimis phylacteria adhibeantur¹, non dubito, quin etiam nodo Herculeo ita antiqui usi sint.

Praeter nodum Herculeum fama clarissimus erat nodus Gordius, quem recingere difficillimum fuisse auctores tradunt et qui artissime cum Gordii oppidi non modo fortuna, sed totius regni Phrygii cohaerebat. Plut. vit. Al. 18: *Καὶ Γόρδιον κόλιν, ἐστὶν Μίδου τοῦ παλαιοῦ γενέσθαι λεγομένην, παραλαμβάνον τὴν θουλομένην ἀμαξάν εἶδε φλοιῶν χρονίας ἐνδεδεμένην, καὶ λόγον ἐπ' αὐτῇ πιστευόμενον ἐπὶ τῶν βαρβάρων ἴχουσαν, ὡς τῆν λύσαντι τὸν δεσμὸν εἰμαρται βασιλεῖ γενέσθαι τῆς οἰκουμένης. οἱ μὲν οὖν πολλοὶ φασιν, τῶν δεσμῶν τεφλὰς ἐχόντων τὰς ἀρχὰς καὶ δὲ ἀλλήλων πολλὰς σχολιοῖς ἐλιγμοῖς ἐκσφραζόμενων, τὸν Ἀλέξανδρον ἀμυχανοῦντα λῆσαι διατεμεῖν τῇ μαχαίρᾳ τὸ σύνταγμα καὶ πολλὰς ἐξ αὐτοῦ κοπέντος ἀρχὰς φανῆναι. Ἀριστοβούλος δὲ καὶ πάντε λέγει ῥαδίαν αὐτῷ τὴν λύσιν γενέσθαι ἐξελόντι τοῦ ὄντι τὸν ἔστορα καλούμενον, ᾧ σπνείχετο τὸ ζιγῶδεσμον, εἰθ' οὕτως ἐφελκύσαντι τὸν ζιγῶν. Arrian. anab. II 3; Curtius de reb. gest. Al. III 2; Justin. hist. XI 7; Schol. ad Eurip. Hippolyt. 671; Suidas s. v. *κάθαγμα λύεις*; Zenob. prov. rb. IV 46; Stephani l. c. 47sq.; Daremberg-Saglio s. v. *nodus*; Gruppe *Griech. Myth.* 454 adnot. 5; Frazer *Rameau d'or* I 330.*

Itaque etiam licia in nodum nexa amuletorum loco portabant antiqui, quamquam etiam facile fieri potuit, ut licio ipso locum quendam circumscribere vellent, ad quem velut sacrum

¹ Cf. amuleta phallica: Kropatscheck, De amulet. 37, *Römisch-Germanisches Korrespondenzblatt* II (1909) 24sq.; Wolters *Bonner Jahrb.* 108 (1910) 257sq.

nihil accedere debebat profanum; cf. *Wien. Stud.* XXIV (1902) 122; Nilsson *Griech. Feste* 347; Liebrecht *Der hegende Faden, Volksk.* 305; Zachariae *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes* XVII (1903) 216, 221; v. Poll. VIII 141; Bekker, *Anecd.* I 273; cf. Seligmann *Der böse Blick* II 228sq.

Apud Romanos pueri humili loco nati ab ingenuis nobilibusque, qui praebia bulla aurea includebant, eo differebant, quod bullam loream usque ad pubertatem portabant. *Iuv.* V 163:

Quis enim tam nudus, ut illum
bis ferat, Etruscum puero si contigit aurum
vel nodus tantum et signum de paupere loro? ¹

Jahn *Aberglaube d. bösen Blicks* 44 adnot. 53; Marquardt *Privataltert.* ² I 82.

Patres ecclesiae superstitionem antiquorum infantes nodis et licis a fascinatione tuentium aegre ferebant et eam magiam vanam esse ut demonstrarent, enixe operam dabant. Ioann. Chrysost. (in epist. ad Cor. homil. XII 7; *MiPG* LXI 105) commemorat τὰ περιάπια καὶ τοὺς κόδωνας τοὺς τῆς χειρὸς ἐξήρημένους καὶ τὸν κόκκινον στήμονα καὶ τὰ ἄλλα τὰ πολλῆς ἀνοίας γέμοντα . . . κόκκι δὲ καὶ στήμων καὶ τὰ ἄλλα περιάπια τὰ τοιαῦτα παιδίων ἐμπιστεύονται τὴν ἀσφάλειαν. Similia amolimenta memorantur in Basilii scholiis ad Gregor. Nazianz. (*MiPG* XXXVI 907): Περιάπια τὰ κατὰ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς βραχίονας καὶ τοὺς ἀγκύνας, κλωσμαῖα ἢ τινα βεβαμμένα καὶ σέλινα ² μηρίσσιων χροῖσα καὶ ἀργύρεα καὶ τῆς ἐπιτελεσιέρας ἕλης, τὰ ἐπὶ γραῖδιων τοῖς βρέφεσι ἐπιδεσμοῦμενα. ἑπάσματα δὲ τὰ ἐπὶ τῶν αὐτῶν τοῖς νηπίοις ἐπαδόμενα, ἐπιψιθουριζουσῶν εἰς ἀποτροπασμὸν καὶ ἕματαις γλώσσαις ἐλιτχιασσοῦσῶν τὰ μέτωπα καὶ ἀποπτινοῦσῶν μετὰ τοῦ φισῶν ἐζαιέρωθεν. Ceterum conferas, quod Hemsterhusius ad scholia Aristoph. *Plut.* 590 p. 190e adnotavit: Περιάπια τὰ κατὰ τοὺς τραχίλους καὶ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας βεβαμμένα κλωσμαῖα; cf. P. Wolters, *Arch. f. Rel.-Wiss.* VIII (1905) *Beiheft* 1sqq.; G. Hock *Griech. Weihebräuche*, diss. München 1905, 17.

¹ De ea re agit R. Wünsch in *Hastingsii Dictionary* s. v. *Charms and amulets, Roman part.*

² Cf. *Plant. Epidic.* V 1, 33 (639): *Non meministi me aureum ad te adferre natali die | lunulam atque anellum aureolum in digitum.*

Consuetudo autem antiquorum licia et nodos amuleti loco portantium illustratur eo more, qui apud Graecos horum quoque temporum in usu est quemque Polites (in annalibus Atheniensibus *Ἑστία* XV (1883) 190 et *Ἀσωπίου Ἀπιτιοῦ Ἡμερολόγιον* 1896, 168) cum illo comparavit. Graeci enim adhuc infantibus licia rubra aut varii coloris ad manuum artus, ad pedes, circa collum alligant, ut a solis aestu tueantur. Quae fasciae cum mense Martio gerantur, *Μάρτις* hic usus nominatur. Licium autem deinde in animal quoddam transferri iubetur, qua caerimonia etiam aegritudinem eius in corpus transire putabant, Frazer *The golden bough* III 27; B. Schmidt *Volksleben der Neugriechen* 81.

Qui liciorum usus non solum apud Graecos extat, sed apud multas gentes invenitur, apud Macedones (Abbott *Macedonian folk-lore* 19), apud Rumaenos (W. Derblich *Land und Leute der Wallachei* 164), apud Russos (Frazer *Rameau d'or* I 326), apud Germanos (Jahn *Ber. sächs. Ges.* 1855, 40sq.) alios, Hock *Weihebräuche* 118.

Quae opinio cum late diffusa esset, haud mirum est, quod etiam in rebus sacris apparet. Consuerunt enim mystae Eleusinii liciorum amuleta in manibus et pedibus gestare; v. Bekkeri *Anecdota* I 273: *Κροκοῦν· οἱ μύσται κρόκη καταδοῦνται τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν ἀριστερὸν πόδα καὶ τοῦτο λέγεται κροκοῦν.* Photius lex. s. v.: *Οἱ μύσται ὡς φρασι κρόκη τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὸν πόδα ἀναδοῦνται· καὶ λέγεται τοῦτο κροκοῦν. οἱ δὲ ὅτι ἔπιτε κρόκη καθαίρονται.* Vide Mommsen *Feste der Stadt Athen* 228, 275; Wolters l. c. 22; Hock *Weihebräuche* 124.

Qui nodorum inter amuleta usus demonstratur antiquorum monumentis et tabulis pictis; v. Furtwängler *Griech. Vasenmalerei* tab. 56, 4—6, p. 282.

Wolters l. s. 1sq. exempla contulit, in quibus licium nodo vinctum nulla alia causa, nisi ut amuleti loco esset, corpori alligatum est, ad manuum artus (p. 4), ad pedum talos (p. 7), in femore (p. 8), circa pectus (p. 11), ad collum (p. 12), in capite (p. 14); v. Hock *Weihebräuche* 118sq.

Vitta intorta etiam commemoratur in papyro Parisina

p. 78 v. 1335: Ἐχων φυλακτήριον τῶν αὐτῶν ζώων τρίχας πλοκίσας σείραν ἵνπερ ὡς διάδημα φέρει περὶ τὴν κεφαλὴν.

Aug. doctr. christian. II 20 (MiPL XXXIV 50): *Ad hoc genus pertinent omnes etiam ligaturae atque remedia, quae medicorum quoque medicina condemnat, sive in praecantationibus sive in quibusdam notis, quas characteres¹ vocant, sive in quibusque rebus suspendendis et illigandis vel etiam aptandis quodam modo, non ad temperationem corporum, sed ad quasdam significationes aut occultas aut manifestas*; v. Boese, Superst. Arelat. 71².

Licia denique nodosa, quibus Hockius (l. l. 38 sq.) maiorem vim sacram tribuit, in symbolis votivis adhibita esse videntur, velut in vasis saepe depicta sunt dependentia, etiam in umbilico Delphico talia conspiciuntur, *Bull. corresp. hell.* 1900. 259.

¹ Cf. Dieterich *ABC Denkmäler*, Rh. M. LVI (1901) 77 sqq.

² Ab Aegyptiis nodos amuletorum loco adhibitos esse F. W. v. Bissing *Aegyptische Knotenamulette*, *Arch. f. Rel. Wiss.* VIII (1905) *Beiheft* 32 sqq. docet, qui multa Aegyptiorum amuleta licia in nodos complicata significare exposuit, quorum insignia etiam in hieroglyphorum scripturam recepta esse demonstravit. In amuletis Aegyptii annulos quoque habebant, sub quibus nihil aliud nisi nodum circa digitum vinctum intellexerant; v. Bissing l. c. 25: cf. Jastrow *Relig. Babylon. u. Assyriens* I 376. Nodorum autem Aegyptiacorum notissimus erat, quem Isidis nominabant; cf. Erman *Die ägypt. Religion* 161 sq.; Bissing l. c. 26.

CAPVT TERTIVM

Quid Christiani de vinculis cogitaverint

Reliquum est, ut paucis commemorem, quomodo Christiani de vinculis et nodis iudicaverint.

In baptismatis enim Christiani ritibus praescriptum invenimus, ut baptizandi omnia a corpore vincula removerent, ea suspicione, ne quid alienum secum in aquam sumerent; Canon. Hippolyt. XIX 115 (p. 94 Achelis): *Mulieres deponant ornamenta et aurea et cetera, solvant crinium nodos, ne cum illis descendat in aquam regenerationis quidquam peregrinum de spiritibus peregrinis.*

Idem praeceptum exhibet rit. eccl. Aegyptiacae: *Deinde viros adultos baptizatis, postremo mulieres, postquam omnes crines solverunt et ornamentum aureum et argenteum, quo utuntur, deposuerunt: ne sinas quemquam rem alienam secum in aquam ferre* (ed. F. X. Funk, Didascalia et constitutiones Apostolorum II (1905) 109 cap. XVI 6; Achelis 95).

In hac quoque caerimonia anulos ponere fas esse comperimus ex Testamento Syrio Domini nostri Jesu Christi (ed. E. Rahmanis, Moguntiae 1899, 127): *Mulieres dum baptizantur, solvant comam . . . cum post responsum descendunt baptizandi in aquas. videat episcopus, ne quis vir gerat anulum vel mulier ornamentum auro confectum. (si) quidem nemini fas est, quicquid alienum in corpore habere, dum in aquis est, sed quod habet, tradat iis, qui prope sunt.*

In abrenuntiationis et exorzisationis actione sacerdos

catechumeni cingulum solvit: *Καὶ ἀποδομένον καὶ ἔπολομένον τοῦ βαπτιζομένου ἐπισιρέφει αὐτὸν ὁ ἱερεὺς ἐπὶ δεσμῶς*, J. Goar, *Euchologion Venet.*² 1730 p. 277; *ibidem* 281: *Λέγει ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῖς κατηχομένοις: σιῆτε μετὰ φόβου καὶ σφραγίσασθε, ἀποδύσασθε καὶ ἀπολύσασθε*; Symeon. *Thessalon.* (π. τῶν ἱερῶν τελετῶν c. 62 MiPG 155 p. 213) apud Goarium 284: *Ἀπολύει τῆς ζώνης* (scil. ὁ ἱερεὺς) *καὶ ἀποδύει τὸν κατηχούμενον.*

Apud Dionys. *Areop. de eccl. hier.* II 2, 6; 3, 5 sacerdos *ἔπολύει μὲν αὐτὸν* (baptizandum); v. Anrich *Mysterienwesen* 200; Dölger *Exorzismus im Taufritual* 112.

Quid autem sub ea re, quam dicunt alienam, intellexerint, ex Hippolyti canonibus discimus, qui hoc praecepto impedire volunt, *ne cum illis descendat in aquam regenerationis quidquam peregrinum de spiritibus peregrinis.*

Illis enim temporibus timebant, ne nodis daemones maligni retinerentur aut in ornamentis etsi minimis se abderent, qui actionem sacram vanam reddere possent; v. Dölger *Exorzismus* 112. Qua de causa baptizandi et crinium nodos solvere et anulos et ornamenta deponere debebant, quae res daemonum operae adscribuntur in eo quoque libro, qui *Henoeh* inscribitur (CSG VIII 1 ed. J. Flemming et L. Radermacher, 1901, p. 26. 11 sqq.).

Index rerum et nominum notabilium

- Achilles p. 9, 15
 actiones magicae 40 sqq., 82 sqq.
 Adonis 31, 74
 adoratio 2, 26, 48
 Aesculapius 28, 70, 96
 Ajax 25
αἰρεσθαι 46
 Alcmena 81
 Alcyonens 44
 Alexander 15
 Ambarvalia 58, 67
 Amurbale 68
 Amphidromia 14
 amuletum 56, 94, 106, 107 sqq.
 Antaeus 44
 anulus 70, 84, 85 sqq., 92 sqq., 103,
 110, 111
 Apollo 14, 25
 Aquaelicism 29, 70
 aratrum circumductum 57
 Artemis 78
 aspectus malignus 54, 106
 Astarte 6, 7
 Attis 74
 Auge 21

Bacchae 73, 74
 baptisma Christianum 13, 47, 64 sqq.,
 111
 Baubo 62

Caduceus Mercurii 105
 Calathi pompa 30
 camilli 10
 Carmenta 25
 Cassandra 22, 33, 72
 Ceres 30, 57, 62, 63
 chori sacri 15, 17
 cingulum 78, 79, 80, 98 sqq., 106, 112
 coitus sacri 16, 57
 collocatio 31

 comoediae Atticae primordia 61
 corona 99
 cunnus 56
 Cybele 30, 74

Daemones 3, 4, 87, 93, 95, 99, 112
 — fecunditatis 6, 7, 58, 61
δάκτυλοι Ἰδαίου 59
 defixio 87 sqq.
 Deiphobe 72
 devotio 22
 Diana (Cretensis) 25
 Dido 48
 digiti innexi 69, 80, 100
 digitus medius 56, 84
 Dionysus 58, 61, 62, 94
 divinatio 42

Effigies magicae 40, 43, 87 sqq.
ἐκφορά 20
 Euander 17 sqq.
 exorcismus 64, 90

Fascinatio 2, 56, 106
 Faunus 17 sqq., 70
 ferrum 94
 flamen Dialis 56, 75
 Floralia 59 sqq.
 furtorum quaestio 10

Galinthias 81
 gestus obscenus 3, 53 sqq.
 Gordius nodus 107
 Gyges 97
 Gymnopaedia 14, 15

Harpocration 99
 hedera 75 sq.
 Hercules 81, -is nodus 104 sqq.
 Hermotimus 21
 Hippolyte 99

Idola insularum 19
 Ilithyia 79 sqq.

- imagines deorum 95
 incubatio 12, 28, 70
 infantes humi positi 47
 insania sacra 22, 73
 ioci impudici 59
 Iphigenia 9
 Isidas 22
 Isis 12, 17, 26, 96, 110
 Iudaei 26, 31, 55, 86
 Iuno Lucina 76

Leges sacrae 24, 70
 Lemuria 27
 Lesbonicae nuptiae 10
 Liberalia 63
 ligulam ligare 89
 limus 10
 litania 67 sq.
 loca sacra 23, 56, 70, 75
 lugentium habitus 31 sqq., 75
 lunae defectus 42
 Lupercalia 17 sqq.
 lustratio 3, 4, 12, 14, 16, 66
 Lyncurgus 16

Maenades 22, 34, 73
Magna Mater 30, 74
 Medea 40 sq., 82
 medicina popularis 45, 47, 49 sqq., 84,
 94, 101 sqq.
 Mercurius 58
 mimus 61
 Mithras 13
 mortui humi positi 46
 mysteria 12, 13, 28, 64, 67
 — Eleusinia 61, 62, 109

Nodus 4, 23, 69 sqq.
 Nudipedalia 29

Oraculum v. vates
 Orphica 13

Partus 14, 77 sqq., 96, 102
 pes unus denudatus 48
 phallus 21, 26, 57, 58, 62
 Pluto Nysaeus 12

 pocula Heracleotica 106
 pollex pressus 99
 pompae sacrae 14, 17, 29 sq., 57, 67
 Polyxena 9, 33
 precatationes 11, 27, 100
 Priapus 7, 58
πρόθροισ 20
 prostitutio sacra 16
 psychomantia 42
 puer incantatus 43
 — investis 51 sqq.
 Pythagorei 23, 26, 55, 85
 Pythia 71

Res rusticae 51, 57, 83

Sacerdos 17, 27, 71, 76
 sacrificium 8, 23, 26, 27, 71
 Salomon 97
 Saturnus a Iove vinctus 100
 satyri 61
 scortea impura 23 sqq.
 serpentium veneratio 8
 simulacra in sepulcris condita 20
 solis veneratio 55
 supplicatio 17, 29, 67, 70
 sympathia 82

Tabu 4
 tempestates avertuntur 54
 terrae vires arcanae 28, 44 sqq.
 Thesmophoria 63
 transfiguratio 35 sqq.
 Trophonius 12

Vates 21, 27, 33, 71 sqq., 74
 vasa apud Dipylon reperta 20
 versipellis 36 sqq., 99
 Vestales virgines 106
 Vestalia 20
 vestes impurae 3, 9, 17
 „ vincula 4, 21
 virgines Loerenses 25
 urucae 51 sqq., 83

Zēis Αίχμιος 18, 37

Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten

Die Götter des Martianus Capella und der Bronzeleber von Piacenza

III. Band
1. Heft

von

1906. 96 S.

Carl Thulin

M 2.80

Martianus Capella de nupt. Merc. et Philol. I § 41—61 gibt eine Liste von Göttern, die von Jupiter aus den sechzehn Regionen des Himmels zusammengebeten werden. Der Verf. tritt in Anknüpfung an ältere Literatur den Nachweis an, daß dieses Verzeichnis eine Vereinigung astrologischer Elemente mit einer alten Liste etruskischer Götter ist. Für den etruskischen Teil ist der Hauptzeuge eine in der Bibliothek von Piacenza befindliche Leber aus Bronze, mit Regioneneinteilung und eingeschriebenen etruskischen Götternamen: diese Inschriften und die Namen bei Martian erklären sich gegenseitig. Als Autor, der dem Martian die etruskisch-astrologische Weisheit vermittelt habe, wird Nigidius Figulus angesprochen.

De stellarum appellatione et religione Romana

III. Band
2. Heft

scriptis

1907. 164 S.

Guilelmus Gundel

M 4.40

Der Verf. will die Vorstellungen der Römer von den Sternen schildern. Es werden zunächst die Stern-Namen behandelt, dann die literarischen und monumentalen Zeugnisse für den römischen Gestirnglauben. Ausgewählt sind solche Sterne, deren Kenntnis sich schon vor dem Eindringen des griechischen Einflusses nachweisen läßt, oder die, wenn auch erst durch die Griechen eingeführt, von Bedeutung für die römischen Anschauungen geworden sind. So werden besprochen in Kap. I die einzelnen Sterne Lucifer, Vesper, Canicula, Arcturus; in Kap. II die Sternbilder Septentriones, Iugulae, Vergiliae, Scutulae; in Kap. III die verwandten Himmelserscheinungen Stellae cadentes, Stellae crinitae, Via lactea.

Griechische und süditalienische Gebete, Beschwörungen und Rezepte des Mittelalters

III. Band
3. Heft

herausgegeben von

1907. 159 S.

Fritz Pradel

M 4.--

Im Jahre 1895 hatte W. Kroll aus einer in Rom und einer in Venedig liegenden Handschrift mittelalterliche Texte abgeschrieben, die zur Vertreibung von Dämonen, zur Heilung von Mensch oder Vieh, und ähnlichen Dingen gut sein sollten. Der Sprache nach waren diese Exorzismen teils spätgriechisch, teils italienisch in griechischer Transkription. W. Kroll hat diese Texte an Fr. Pradel zur Bearbeitung überlassen: dieser legt sie hier in einer Ausgabe vor und erläutert sie in einem besonderen Kommentar. Die einzelnen Abschnitte der Erklärung sind betitelt: Von den Nöten, von den Nothelfern, Populärmedizinisches, Magische Gebräuche. Die Arbeit will an einem konkreten Beispiel zeigen, in welchen Anschauungskreisen derartige, stellenweise noch heute verwandte Formeln wurzeln.

Veteres philosophi quomodo iudicaverint de precibus

IV. Band
1. Heft

scriptis

1907. 78 S.

Henricus Schmidt

M 2.--

Die Absicht des Verfassers wird durch den Titel gegeben: in doxographischer Weise werden die Aussprüche der Philosophen von Heraklit bis Simplicius zusammengestellt, die von dem Werte des Gebets und der rechten Art zu beten handeln. Auch wird versucht, die Geschichte dieser Ansichten aus der Entwicklung der antiken Philosophie zu verstehen. Am Schlusse werden in einem Supplementum anhangsweise diejenigen Stellen der philosophischen Literatur gesammelt, die von „lautem und leisem Beten“ handeln; zugleich ist dies ein Nachtrag zu dem so überschriebenen Aufsatz von S. Sudhaus im ARW IX (1906).

IV. Band
2. Heft

Die Apologie des Apuleius von Madaura
und die antike Zauberei

VON

1908. 278 S.

Adam Abt

M 7.50

Die Arbeit will eine Erklärung der auf Zauber bezüglichen Stellen der Schrift des Apuleius de magia liefern. Die vor nunmehr 65 Jahren erschienene kommentierte Ausgabe Hildebrands kann heute nicht mehr als erschöpfend angesehen werden, da wir erst nach ihrem Erscheinen einen wirklichen Einblick in die antike Zauberpraxis gewonnen haben durch die Auffindung und Veröffentlichung der griechischen Zauberpapyri und der Fluchtafel. Da die Apologie manches bietet, das uns sonst nur spärlich bezeugt ist, so kann durch eine eingehende Auslegung der einzelnen Apuleiusstelle diese auch nutzbar gemacht werden für die Erkenntnis des Zauberglaubens überhaupt, und besonders im 2. Jahrh. n. Chr.

IV. Band
3. Heft

De iuris sacri interpretibus Atticis

scripsit

1908. 64 S.

Philippus Ehrmann

M 1.80

Die attischen Exegeten, die Ausleger des hl. Rechts, waren seither nur gelegentlich, meist im Anschluß an Inschriften, behandelt worden. Der Verf. will durch Vereinigung der inschriftlichen und literarischen Überlieferung ein vollständigeres Bild dieser Institution geben, der äußeren Einrichtung des Amtes wie auch der Befugnisse seiner Träger. Dabei hat sich als neues Ergebnis durch Heranziehung der delphischen Inschriften herausgestellt, daß wir im Grunde nur zwei Gruppen von attischen Exegeten zu unterscheiden haben, die aus dem Geschlecht der Eupatriden und Eumolpiden. Am Schlusse der Arbeit werden noch die exegetischen Schriftsteller zusammengestellt, die man nun wohl als wirkliche Exegeten ansprechen darf, und die übrigen Bedeutungen des Wortes kurz erörtert.

V. Band

Der Reliquienkult im Altertum

VON

Friedrich Pfister

Erster Halbband: Das Objekt des Reliquienkultes

1909.

411 S.

M 14.—

Im 1. Halbband, der das Objekt des Reliquienkultes darstellt, werden zunächst die Heroengräber behandelt sowie die Typen der Legenden, die das Dasein der Reliquien der als einheimisch oder fremd geltenden Heroen erklären. Daran reiht sich eine Besprechung besonders erwähnenswerter Arten von Heroengräbern und der sonstigen Reliquien sowie Erinnerungsstätten aus der Heroenzeit. Dabei wird überall besonders den Fragen nachgegangen, in welchem Verhältnis der Kult zur Legende steht (Bodenständigkeitsgesetz), in welchen typischen Formen die Legenden sich bewegen, und wie sich der Glaube der Griechen an die einstige Existenz der Heroen zu den Ergebnissen der historischen Kritik verhält. Durchweg wird auf parallele Erscheinungen des christlichen Heiligenkultes hingewiesen. — Der 2. Halbband soll enthalten: 1) Die Reliquien als Kultobjekt. 2) Die Geschichte des Reliquienkultes.

VI. Band

Die kultische Keuschheit im Altertum

VON

Eugen Fehrle

1910. 260 S.

M 8.50

Der Verf. führt die kultische Keuschheit auf zwei Hauptgründe zurück: 1. Wer mit einem Gott in Liebesverkehr steht, muß frei sein von Liebe zu Menschen, daher jungfräuliche Priesterinnen, Prophetinnen, Nonnen, jungfr. Empfängnis und jungfr. Mütter, 2. Geschlechtlicher Verkehr gilt als befleckend. Religiöse Befleckung geht zurück auf schädliche Wirkungen böser Dämonen. Vor ihnen muß man sich hüten. *ἀζωδου ἀγρία* ist verwandt mit Tabu. Aus diesen Vorstellungen entsteht die Ansicht, Keuschheit verleihe dämonische Macht (bei Zauber, bes. Fruchtbarkeitsriten; Der Arme Heinrich, Brunhilde, Galsage). Drum ist sie oft für den Priester als einen *δαυδρος ἀγρο* vorgeschrieben. Der zweite Teil gibt die Keuschheitsvorschriften bei Griechen und Römern (darin ausführliche Behandlung des Thesmophoriestes), Erläuterungen über das Wesen jungfräulicher Göttinnen, besonders der Athene und ihrer Feste und der Vesta, der dritte einen geschichtlichen Überblick.

Geburtstag im Altertum

VII. Band
1. Heft

1908. 151 S. von **Wilhelm Schmidt** № 4.80

Die Arbeit zerfällt in drei Kapitel. Das erste behandelt Alter und Art der Feier des Geburtstages von Privatleuten bei Gr. und R. Das zweite bespricht die Feier des Geburtstags griechischer und römischer Fürsten, des Tags ihres Regierungsantritts, sowie der Grundungstage einiger Städte; die griech. und röm. Feiern werden unter sich und mit den entsprechenden Feiern unserer Zeit verglichen. Das dritte Kap. beschäftigt sich mit der Bedeutung und Feier der Göttergeburtstage bei Gr. und R. und berührt den Aberglauben, der sich mit einigen dieser Tage verbindet, sowie verschiedene auffallende Zahlbeziehungen zwischen Tagen und Monaten. Der Schluß endlich will zeigen, wie sich aus solchen Vorbildern die Feier des Geburtsfestes Christi entwickeln mußte.

De Romanorum precationibus

VII. Band
2. Heft

1909. 224 S. scripsit **Georgius Appel** № 7.—

Die Arbeit enthält drei Kapitel. Im ersten findet sich eine Sammlung echt römischer Prosagebete, im zweiten behandelt der Verfasser den *sermo* des römischen Gebets, im dritten wird der *ritus* und *gestus* besprochen. Im Schlusse versucht der Verfasser eine Geschichte des römischen Gebetes zu geben.

De antiquorum daemonismo

VII. Band
3. Heft

1909. 112 S. scripsit **Julius Tambornino** № 3.40

Der Verfasser will den Besessenheitsglauben der Alten zusammenhängend darstellen und zugleich die Fäden bloßlegen, die heidnischen Aberglauben mit christlichen Exorzismen verknüpfen. Das 1. Kapitel gibt eine Stellensammlung aus heidnischer und christlicher Literatur. Im 2. Kapitel wird der Besessenheitsglaube der Griechen und Römer entwickelt. Zunächst werden die Krankheitserscheinungen ins Auge gefaßt, die auf Besessenheit zurückgeführt wurden; dann werden die göttlichen Wesen betrachtet, die als Besessenheitsdämonen gelten, und die Mittel aufgezählt, die man anwandte, um sich ihrer zu erwehren. Es folgen Bemerkungen über das Verhalten der Dämonen während der Exorzismen und über den Stand der Exorzisten. Das 3. Kapitel endlich, das nach denselben Gesichtspunkten wie das 2. eingeteilt ist, beschäftigt sich mit dem Besessenheitsglauben der Christen.

Antike Heilungswunder

VIII. Band
1. Heft

Untersuchungen zum Wunderglauben der Griechen und Römer

1909. 224 S. von **Otto Weinreich** № 7.—

Gegenstand des ersten Kapitels ist der Glaube an die Wunderkraft der Handauflegung. Im zweiten Kapitel werden verschiedene Typen von Traumheilungen betrachtet und gewisse Einwirkungen der Aretalogie auf die Literatur verfolgt. Kapitel III handelt von heilenden Statuen und Bildern. Exkurse über Totenerweckungen, Doppelheilungen in christlichen, indischen und antiken Wundererzählungen, Straf- und Heilwunder, sowie im Anhang zur Topik der Wundererzählung beschließen die Arbeit.

Kultübertragungen

VIII. Band
2. Heft

1910. 132 S. von **Ernst Schmidt** № 4.40

In den drei ersten Kapiteln der Arbeit werden die Berichte von der Übertragung der Magna Mater und des Asklepios nach Rom sowie des Sarapis nach Alexandria untersucht, die durch große Ähnlichkeit, Ausführllichkeit und Mannigfaltigkeit der Überlieferung zu gesonderter Betrachtung auffordern. Dabei ergab sich dem Verfasser, daß diese Übertragungsgeschichten Legenden sind und nicht auf historischen Tatsachen beruhen. In einem vierten Kapitel will er dieses Ergebnis stützen, indem er die einzelnen Motive der drei Berichte durch Vergleichung mit den Motiven verwandter antiker und mittelalterlicher Translationslegenden zu beleuchten und sie, soweit das möglich ist, zu ihren Ursprüngen zurückzuführen versucht.

VIII. Band
3. Heft

De Graecorum deorum partibus tragicis

1910. 154 S.

scripsit **Ericus Müller**

Nr. 520

Die Arbeit will an der Hand des erhaltenen Materials darstellen, wie sich die Rolle der Götter in der griechischen Tragödie entwickelt hat. Kap. I behandelt die beiden Typen der Götter bei Aischylos, die spezifisch tragische Götterrolle, die aus dem Einfluß des religiösen Spiels erklärt wird, und die epische, die aus dem Heldensang hergenommen ist. In Kap. II wird die Verwendung der Götter bei Sophokles, in Kap. III bei Euripides behandelt, besonders der *Deus ex machina*, und gezeigt, welche Zusammenhänge mit den bereits bei Aischylos entwickelten Normen bestehen.

IX. Band
1. Heft

Reinheitsvorschriften im griechischen Kult

1910. 148 S.

von **Theodor Wächter**

Nr. 5.—

Nachdem in der Einleitung unter anderem der Ursprung und die Entwicklung der Reinheitsvorstellungen besprochen worden ist, wird in 15 Kapiteln versucht, an der Hand des aus Inschriften und Schriftstellern zusammengetragenen Materials ein möglichst klares Bild der kultischen Reinheitsvorschriften zu geben. Besonderer Wert ist auf die in größerem Umfang geschehene Vergleichung analoger Gebräuche anderer (zumeist antiker) Völker gelegt. Die einzelnen Abschnitte behandeln: Allgemeine Reinheitsvorschriften; Bestimmungen über die Kleidung; Verunreinigung durch Geburt, Menstruation, Krankheit, Tod, Mord; unreine Tiere, Pflanzen, Metalle; Ausschluß der Fremden vom Kult, Ausschluß der Sklaven, der Weiber, der Männer; Verunreinigung durch Exkremente; Weideverbote.

IX. Band
2. Heft

Die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum

1910. 110 S.

von **Karl Kircher**

Nr. 350

Die Arbeit versucht die sakrale Bedeutung des Weines im Altertum zu behandeln in einer dreifachen Beziehung: Wein und Gott, Wein und Mensch, Wein und Blut. Für die Beziehung Wein und Gott werden die Fragen erörtert: wann, für wen, wie bringt man Weinopfer, wie nimmt sie die Gottheit an, weshalb opfert man Wein. In dem Kapitel Wein und Mensch werden die Reste sakraler Erscheinungen beim Symposion aus seinem Zusammenhang mit dem Opfer hergeleitet, die antiken Trinksitten und Gelagegesetze werden besprochen. Im nächsten Teil wird die sakrale Bedeutung des Blutes erörtert, und es werden enge Beziehungen zum Wein gefunden. Als Nahrungs-, Heil- und Beausungsmittel finden diese beiden Substanzen parallele Verwendung, vor allem aber beim Bruderschaftstrank, wobei der Wein schließlich als Ersatz für Blut eintritt. Von dieser Trinksitte ausgehend wird zum Schluß der Versuch gemacht, eine Erklärung zu geben für die übrigen Trinkbräuche des Altertums.

IX. Band
3. Heft

De nuditate sacra sacrisque vinculis

1911. 118 S.

scripsit **Josephus Heckenbach**

Nr. 380

Die Arbeit besteht aus 2 Teilen. Die sakrale Nacktheit, die im I. Teile behandelt wird, hat sich als Rest eines alten Kulturzustandes erhalten. Den mit der Zeit seltener gewordenen, später in seiner ursprünglichen Bedeutung nicht mehr ganz durchsichtigen Brauch suchte man sich zu erklären. Auf diese Weise kam die Nacktheit zu verschiedenen Bedeutungen, deren wichtigste die lustrale ist (Einleitung). Mit der steigenden Kultur wurde die Nacktheit aus den Kultriten allmählich verdrängt. Als Überbleibsel dürfen wir die rituelle Barfüßigkeit betrachten (I Kapitel). Die Vorschrift der Nacktheit bestand aber weiter in antiken Aberglauben (II Kapitel) und zum Teil in den christlichen Taufriten (III Kapitel). Der II. Teil bringt einiges Material über Knoten (Gürtel, Ringe). Da sich mit den Knoten die abergläubische Furcht eines Bindezaubers verband, mußten sie bei heiligen Handlungen abertan werden. Andererseits suchte man die den Knoten zugeschriebenen geheimen Kräfte besonders in Zauberriten auszunützen.

Unter der *X. Band.* **Epiktet und das Neue Testament** von **Adolf Bonhöffer**.
Presse:

E.M.5-11-85

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

